

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Poul Andersen: Lysttour til København

R.P. Sørensen: Isstrømme og kulturstrømme over Sønderjylland

Egon Mårup: Besættelsestiden oplevet af en 13-17-årig

Bjørn Svendsen: Hjemmetysk historiepynteri

Grænselandsdagbog

AUGUST

8 · 1976

52. ÅRGANG

NU KOMMER DEN STORE Sognebog om Dybbøl

Dybbøl Sogns Historie – fra oldtid til nutid, skildret i 25 store kapitler – er nu i trykken og tilbydes hermed til favørpris ved forudbestilling. Bogen bliver på ca. 700 tætrykter sider og udstyres med mange illustrationer fra fortid og nutid samt udførligt register.

Indholdsfortegnelse

1.	Jørgen Slettebo	Oldtiden
2.	Marius Storgaard	Kirken (herunder H. O. C. Bang: Restaureringen)
3.	Marius Storgaard	Kirkegården
4.	Jens Lampe	Landbrugets udvikling
5.	Ingeborg Biering
Hans Kæstel
Jens Lampe	Gårdenes historie
6.	Jens Lampe	
7.	Jens Lampe	
8.	Marius Storgaard	Håndværk, handel og andre erhverv
9.	Marius Storgaard	Dybbøl Mølle
10.	Marius Storgaard	Kirkens forvaltning og forfatning m.m.
11.	Marius Storgaard	Sognets præster
12.	Jens Lampe	Præstens gård og præstens land
13.	Jens Lampe	Åndskultur og kirkeliv gennem tiderne
14.	Aksel Hansen	Sandbjerg
15.	Inge Adriansen	Skoler og lærere
16.	Kirsten Karstensen	Sognestyre og sociale forhold før 1864
17.	F. R. C. Bülow	Krig og hverdag 1848-64
18.	Inge Adriansen	Dybbøl sogn i krigsårene 1848-50
19.	Aksel Hansen	Erindringer fra livet i Dybbøl i årene 1858-64
20.	Inge Adriansen	Dansk og tysk 1864-1914
21.	Aksel Hansen	Øvrighed og sognestyre 1864-1920
22.	Hans Kæstel
Marius Storgaard	Verdenskrig og genforening
23.	Aksel Hansen	Kommunale forhold efter 1920
24.	Mary Nielsen	Foreningsliv, folkefester og nationale minder
25.	Aksel Hansen	Folkeminder, sagn og overtro
		Skik og brug i hverdag og højtid
		Folk fra sognet

Bogen kan forudbestilles ved at sende et brevkort til Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Forudbestillingsprisen er 95 kr. plus forsendelsesomkostninger 10 kr. Bogen udkommer ca. 1. november. Derefter bliver prisen 120 kr. plus forsendelsesomkostninger.

Seneste frist for forudbestilling er 1 .oktober.

Lysttour til Kjøbenhavn

AF POUL ANDERSEN

I 1849 begyndte Fr. Fischer udgivelsen af »Freia«, som efter beslaglæggelsen af Apenrader Wochenblatt i 1850 var den eneste avis i Åbenrå.

I de første år udkom Freia to gange ugentlig, senere tre gange. Fra den 1. februar 1854 fik Fr. Fischer tilladelse til at optage politiske efterretninger og artikler, og selv bidrog han til bladets popularitet ved blandt andet at skrive »slesvigiske Folkesagn«, der blev trykt som føljeton og senere udgivet i bogform i adskillige oplag.

I 1859 solgte Fr. Fischer Freia til sin svoger, boghandler Nic. Sørensen, og efter en

række redaktørskift blev bladet lagt sammen med Dannevirke i 1874.

Fr. Fischers nationale overbevisning og absolutte afvisning af både bestikkelsesforsøg og voldstrusler fra slesvig-holstensk side er blevet udmærket karakteriseret af en af hertugen af Augustenborgs agenter, der efter et forgæves stormløb på den danske urmager og redaktør skrev:

»Fischer ist ein engagierte Dannismann, und wenn am jüngsten Tage die Posaune zum Weltgericht nicht dänisch bläst, ersteht er nicht aus dem Grabe!«

Den danske avis »Freia« bringer den 22. august 1865 følgende annonce:

Lysttour til Kjøbenhavn.

Til en paatænkt Lysttour herfra Byen og Omegn over Korsør til Kjøbenhavn ere Lister, paa hvilke man kan tegne sig udlagte hos Undertegnede. Afrejsen er bestemt til Løverdagen den 2den September og Opholdet i Kjøbenhavn til 3 à 4 Dage. Prisen bliver 6 Rdlr. pr. Person for Reisen frem og tilbage. Indtegningen sluttet d. 24 ds.

J. P. Junggreen Chr. Løbger K. C. Ries

Selv om annoncen kunne tyde på det, er det ingenlunde et lokalt initiativ i Åbenrå. Det er ikke ganske klart, hvem der har fostret ideen til Slesvigernes besøg i København, men noget tyder på, at det er den kendte købmand, konsul S. Amorsen i Haderslev, der er ophavsmand, og som har nedsat en komite med kendte navne fra Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Gråsten og Flensborg, lige som også landdistrikterne på østkysten og Als er repræsenteret. Denne komite har

så virket for tilslutning til turen til København.

At interessen for turen er stor, ser vi af en notits i Freia d. 29/8, hvor det oplyses, at købmand Amorsen har »tilskrevet Kjøbenhavns Communalbestyrelse, at 800–1.000 Personer vil besøge Hovedstaden.«

Den påtænkte tur rygtes nu over til de vestlige egne, og også her er der stor interesse, man beder komiteen udskyde rejsen, idet der d. 4. september er stort marked i

Tønder, og man vil gerne have både dette og turen til København med. Men det lader sig ikke gøre; forberedelserne er for langt fremme. I København har magistraten nedsat et udvalg, der sammen med en kreds af kendte

borgere, har forberedt indkvartering og underholdning for de mange gæster.

D. 31. august finder vi igen en annonce i Freia:

Lysttour til København.

Dampskibet vil afgaae herfra Løvedag Morgen Klokken 6, saa Deltagerne maa være samlede paa Skibsbroen lidt før denne Tid. Billetterne bedes afhentede paa det Sted, hvor man har tegnet sig. Afgang fra Kjøbenhavn, Onsdag Morgen Klokken 5 præcise.

Den 2. september stævner dampskibene så ud fra havnene i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Flensborg fyldt med glade, feststemte mennesker. For mange af dem er det første gang, de forlader hjemstavnen. Man havde regnet med 1.000 deltagere, men interessen for turen var så overvældende, at mellem 2.100 og 2.200, alt hvad der kunne stoppes sammen på skibene, havde tilmeldt sig, og de sidste dage inden afrejsen forsøgte mange, der ikke havde fået tilmeldt sig i tide, at afkøbe billetter af dem, der havde sikret sig plads ved at byde helt op til 25 rdlr.

Turen blev nærmest et triumftog, overalt var der en hjertelig og begejstret modtagelse, den første under et lille ophold i Svendborg. Hele byen var flagsmykket, byens borgere mødte frem, og der blev talt og sunget.

I Korsør, hvor der skulle skiftes fra skib til tog, var der ligeledes stor modtagelse. Der var æresport, borgmestertale, og en til lejligheden forfattet sang afsynges.

Datidens avisreportager er ret kortfattede, men at besøget af slesvigerne har optaget sindene, ser vi tydeligt, når vi gennemblader Freia, Dagbladet og Fædrelandet for september 1865. Dagligt bringes der små artikler om Slesvignernes færden i hovedstaden, om besøg i Tivoli, udflugt til Roskilde, hvor Frederik VII.s sarkofag næsten skjules af de

mange blomsterhilsener, om mødet i Dyrehaven og den store fest i Klampenborg, hvor værter og gæster, ialt 4.000, er samlet til festmåltid i et kæmpetelt. At de ikke har sultet, forstår vi, når vi læser, at der til måltidet var medgået: »400 pund farserede Ål, 350 pund røget Laks, 500 Ænder, 500 Kyllinger, 480 pund Boeuf á la mode, 520 pund Kalvefrikandeaux, 1000 Sellerier, 500 Sild til Sildesalat, 2 Tdr. Kartoffler, 1 Td. Æbler, 300 Løg, 40 pund Pickles, 244 pund Kalvesteg, 624 pund Smør, 384 pund Schweizerost, 360 Kransekager, 5000 Rundstykker og 150 Rugbrød.

Prisen pr. Couvert var 2 Rdlr.«

Udflugten var en kolossal succes, som deltagerne tænkte på med glæde og taknemmelighed, og komiteen indrykker i bladene en tak for turen:

»Hjemkommen fra vor Udflugt til Danmarks Hovedstad, er vor første Følelse en dyb Taknemmelighed.« Der udtales videre tak, »for Brodersind og al den uendelige Kjærlighed, som af Alle, Høie og Lave, Rige og Fattige i hine minderige Dage er bleven os tildeelt, og som lod os føle os hjemme blandt kjære Brødre og Søstre.«

Til Københavns kommune udtales en tak for ofre af tid og arbejde og stor gæstfrihed under besøget, det er dage som »aldrig vil

glemmes af os, men stedse – hvad end Fremtiden maatte bære i sit Skød – bevares i vor Erindring som et Glandspunkt i vort Liv.

Gud bevare og velsigne Danmarks Hovedstad.

Gud bevare og velsigne vort gamle Fædreland.

Den 9. September 1865. Comiteen for Slesvigernes Udflugt til Kjøbenhavn.

S. Amorsen. Købmand, Konsul. Haderslev.	A. E. Colding. Vinhandler. Flensborg.	C. Dahl. Bagermester. Haderslev.	N. Dahl. Købmand. Haderslev.	Drescher. Mølleieier. Egen Mølle.
Iver Friis. Gaardejer. Fredsted.	J. P. Friis. Gaardejer. Eisbøl.	Grauer. Cancelliraad. Aabenraa.	G. G. Grimm. Redacteur. Sønderborg.	N. Gorrisen. Mølleieier. Nybøl Mølle.
E. Hansen. Farvemester. Ullerup.	W. Hansen. Proprietair. Gjøltinggaard.	A. Juhl. Gaardejer. Kjelstrup.	J. P. Junggreen. Tobaksfabrikant. Aabenraa.	Jürgensen. Farver. Graasten.
H. Lassen. Gaardejer. Lysabbel.	Løbger. Kobbersmed. Aabenraa.	P. A. Madvig. prakt. Læge. Haderslev.	A. Nissen Nørkjær. Gaardejer. Lunding.	P. H. Petersen. Gaardejer. Hostrup.
F. Plaetner. Borgerrepræsentant. Flensborg.	A. Randbøll. Forpagter. Bevtoft.	Ries. Farvemester. Aabenraa.	Schmidt. Kammerraad. Kollund.	H. M. Simonsen. Skomagermester. Haderslev.
P. Skau. Gaardejer. Bokshave.	Tolderlund til Aarup.	C. F. Tychsen. Bagermester. Flensborg.	Th. With. Købmand. Konsul. Nordborg.	C. Wildfang. Gaardejer. Sverdrup.
	H. C. Wildfang. Gaardejer. Bek.		J. G. Wæger. Gjæstgiver. Haderslev.	

Et medlem af den københavnske komite, cand. mag. H. J. Garrigue, udgav kort efter besøget en lille pjece, »Beretning om Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn«. Foruden at give et referat af alle begivenheder har han henvendt sig til alle, der talte ved de forskellige modtagelser og sammenkomster og har lånt manuskripterne til talerne, så vi kan læse, hvad der blev sagt. Ved mødet i Dyrehaven talte professor H. N. Clausen og Grundtvig, og ved festen i Klampenborg talte blandt andre Orla Lehmann og professor Martin Hammerich. De forskellige sange, der er forfattet til møderne, er også aftrykt, og de er skrevet af så kendte digtere som Carl Ploug, Carsten Hauch, Edv. Lembcke, J. C. Hostrup og overlærer Ottesen.

Mens de københavnske talere er nævnt

ved navn, står der i bogen kun »en Slesviger takkede«, »en Slesviger udtalte«. Det ville have været morsomt at vide, hvem der havde ført ordet, men måske er denne tavshed gennemført, fordi forfatteren har ønsket, at de pågældende ikke senere skulle få ubehageligheder med de prøjsiske myndigheder.

Den lille bog udkom umiddelbart efter besøget og blev uddelt overalt i Slesvig. Gustav Johannsen omtaler den i et brev til Regensburg d. 28/9 1865: »– Turen til København har været velsignelsesrig for den gode Sag, og den lille Pjece, »Slesvigernes Besøg i København«, læser man i Angel med Lyst.«

I København udkom pjecen først i november, og Fædrelandet anmelder den som tør og forsinket. Dagen efter tager H. J. Garrigue til genmæle, og han oplyser, at grunden

til den sene fremkomst skyldes, at bogen først skulle uddeles i Slesvig, før den blev udbudt til salg, da man var bange for, at den skulle blive forbudt. Og ganske rigtigt, Fædrelandet kan tre dage senere bringe følgende notits:

»Ifølge et Telegram har den preussiske Regering i Slesvig skyndt sig at forbyde cand. Garrigues Beretning om Slesvigernes Besøg i Kjøbenhavn så snart den udbødes til Salg i danske Blade.

Så meget desto heldigere er det, at Skriftet, efter hvad Udgiveren igaar har oplyst her i Bladet, er blevet trykt for to Maaneder siden og besørget udbredt i Slesvig, længe før det her udbødes til Salg. Vore Slesvigske Gjæster og deres Meningsfæller har saaledes havt god Ro til at læse Skriftet, og at det nu forbydes, er et Slag i Luften, som blot characterisere den preussiske Bestyrelse.«

Turen havde været en stor opmuntring for Slesvigerne. Allerede d. 10/9 1865 skrev Gustav Johannsen til Regensburg: »– Det var ellers en herlig tur, og den vil have gode følger. Hvor Bønderne dog var glade, da de kom hjem.« Ja, turen havde gode følger, ikke mindst gennem de venskaber, der knyttedes mellem københavnske værter og slesvigske gæster. En sådan forbindelse blev knyttet mellem familien Heering på Christianshavn og gårdejer Chresten Lorenzen, Stenholt, Ullerup sogn på Als.

Chresten Lorenzen havde i 1862 bygget et nyt stuehus til gården, og i ruden over indgangsdøren kan stadig ses hans og hans kones navn, malet med guld tillige med årstallet 1862. Ægteparret var barnløst, så gården ejes idag af en slægtning i en sidelinje.

Chresten Lorenzen var en bevidst dansk mand, der fra første færd deltog i det danske arbejde i sognet, og i det nedenfor gengivne brev, som fabrikant Peter Heering har tilladt

offentliggjort, får vi dels et glimt af forholdet mellem de to familier og dels et fortrinligt billede af stemningen i det alsiske sogn få år efter krigsafslutningen og efter at prøjserstyret er indført:

Stenholdt den 14 Febr. 1867.

Høistærede Venner.

Den 19de October f. A. da de vare forsamlede hos Dem for at feire Deres Faders Fødselsdag, vare vi forsamlede hos os, for at reise Mindestenen over de faldne Krigere, – som faldt ved Overgangen til Als den 29de Juni 1864 – paa Ulkebøl Kirkegaard; men disse Ord faldne (for Fædrelandet) maatte udslettes, det vilde de ikke tillade os, at de maatte staae.

Vi samledes i Spang Kro 500 Mænd og Qvinder i Tallet, hvorfra vi gik i Prosession til Kirkegaarden, som til en Ligbegængelse, enhver med sin Krands paa Armen, hvori der hang lange røde og hvide Baand. Da vi kom til Kirkegaarden, afsløredes Monumentet i al Stilhed, uden der sagdes et Ord, thi det var os strængeligt forbudt. Da Krandsene vare ophængte paa Mindestenen og Gitteret der udenom, bades en stille Bøn til Gud, hvorefter vi gik samme Vei tilbage til Kroen igjen, og opholdt os der i nogle Timer, og drak et lille Glas i Anledning af Dagens Høitidelighed, samt flere andre Skaaler, f. Eks. for Christian den 9de, for Danmark, for det danske Sprog, for Gjenforeningens Time og flere.

Der var jo en Deel Sønderborgere forsamlede med os, som indbød os til at komme ud til dem, naar deres Monument skulde reises, men da Forsamlingen var saa stor hos os, er det dem af Regjeringen forbudt.

Der er af os Nordslesvigere, endskjønt det af Regjeringen var forbudt, dog underhaanden indsamlet og oversendt til Rusland, til Prindsesse Dagmar, et Maleri af Aabenraa og Omegn, som har kostet omtrent 1300 Rigsdaler.

Hvad Sessionen angaar, da fik de (Preus-

serne) ikke mange hos os, thi de fleste vare reiste til Danmark. Her i den rigtige Dansk-talende Deel af Slesvig vare de saa føielige, at enhver, som kunde finde paa en lille Undskyldning, næsten kunde blive fri.

Derimod har en fra Angel, som er gift i vort Sogn, som var hjemme til Session sagt, at i hans Sogn var der 23 til Session, hvoraf blev taget 20 til Soldat, og at de i den sydlige Del, i Forholdet efter Mandskabet, tog mange flere end i den nordlige.

Os smigrer de jo for, om de ikke derved kan hilde os i deres Net. Nu er vi jo for det første Preussere. Der er mig fortalt af en paalidelig Sønderborger, at den Dag Indkorporationen skedte, var der ganske faa Folk tilstede ved Raadhuset, men derimod da Ørnen heisedes, spilledes i Postholderens Gaard, af en af Karlene, »Den tappre Landsoldat«, hvorfor han rigtignok om anden Dagen idømtes en Mulkt af 8 Rigsbankdaler.

Nu har vi jo valgt til det nordtyske Parlament. Forberedelserne dertil vare haarde paa begge Sider. De førtes næsten som en Kamp paa Liv og Død. Dog troer jeg ikke, at de paa Dansk Side findes saa latterlige som fra Tydskernes, hvor Øvrighedspersonerne har reist om hos Befolkningen, bedet og tryglet om at vælge paa dem, som De vist af Bladene for længe har hørt.

Fra Danskernes Side er der vist ogsaa sørget, de haver ogsaa flittigt havt deres Agitatorer i Angel. I Sogne hos os har det gaaet saaledes, f. Eks. i mit Sogn fik jeg tilligemed 6 andre Mænd her i Sognet et Brev, hvori vi bades godhedsfuldt om at møde paa Spang Kro Søndag Eftermiddag Kl. 4 den 3die Februar angaaende Valget. Da vi kom der, var Advokat Pingel og Slagter Reimer fra Sønderborg der. Hvorefter Advokat Pingel gjorde en Tale til os, og opfordrede os til

at inddele Sognet i 7 Distrikter og saa tage hver et, og sørge for, at der hos den løiale Befolkning uddeltes Stemmesedler, og at enhver gik med til Valg, da det var af langt større Vigtighed end mange troede. Han sagde, de maa paa ingen Maade give Slip, der skal et Svar ud, enten et Ja eller Nej, hvem som ikke er med os, han er imod os, ingen Undskyldninger antages, den som ikke kan gaa dertil, kan blive kjørt dertil. Den Dagleier, som ikke kan tilsætte sin Dagløn, kan faa den.

Og derpaa har vi virket, fra den Dag og indtil Valget, og jeg kan med Sandhed sige, at i min Kreds ikke blev en Mand hjemme; og jeg troer og gandske bestemt, at ikke en Stemme har falden paa andre end Ahlmann. Da jeg nedskrev disse Linier, kom der Bud til mig, at i vort Valgdistrikt har Ahlmann seiret med 1600 Stemmer mere end begge de andre tilsammen.

Deres Breve af 11te November og 23de December, har jeg rigtig bekommet, tilligemed de 4 Bøger, som kom fra Rinkenens til Kjøbmand Hansen, hvorfor jeg takker Dem mange Gange, baade for Deres Breve og for Deres Bøger, at De vedbliver at elske os Slesvigere saa høit, ikke alene fra mig selv, men ogsaa fra mine Venner og Bekjendte, da det fornøier dem meget, naar jeg faaer Brev, og naar de læser disse Bøger, saa siger de, at det er grusomt at tænke, hvorledes de her i Slesvig har tilsudlet vores Modersmaal.

Jeg hilser Dem fra alle brave Alsinger og beder Dem hilse alle dem, som elsker os igjen. Min Fader døde i Januar Maaned, ellers ere vi alle friske og sunde. Det samme ønsker vi at spørge fra Dem igjen. Til Slutning et kjærligt Lev vel fra

Deres hengivne Ven
Chresten Lorenzen.

Litteratur:

Aviserne Freia, Dagbladet, Fædrelandet, 1865.

Peter N. Heering: Familiebogen. Optegnelser om min slægt, 1912.

H. J. Garrigue: Beretning om Slesvigernes besøg i Kjøbenhavn, 1865.

Isstrømme og kulturstrømme over Sønderjylland

AF R. P. SØRENSEN

Der har været tre hoved-isstrømme: Nord-øst-isen, Øst-isen og den yngste Sydøst-isen, der ofte kaldes Lillebæltgletscheren. Sporene i terrænet, tunneldale og rullestensåse, viser tydeligt isens bevægelsesretning. Der er smeltevandsflodsletterne, som har toppunkt ved gletscherporten, hvor tunneldalen eller åsen ender, og randmoræner, der viser, hvor isranden stod.

Disse isstrømme, der hører til den sidste istid, nåede kun ud over den østlige del af Syd og Sønderjylland.

Overlærer R. P. Sørensen, Padborg, skriver om isens bevægelser og om sporene og knytter dertil personlige erindringer om forskere, der har beskæftiget sig med den tid, da det Danmark, vi kender i dag, blev skabt.

Da jeg begyndte at arbejde alvorligt med geologi, var et nyt middel til bestemmelse af de forskellige isstrømmes udbredelse for nylig taget i brug: Optælling og statistisk behandling af ledeblokke. Det er løse blokke, der kan genkendes som taget i fast fjeld på en kendt, arealmæssigt forholdsvis snæver lokalitet. Men har jeg sagt ledeblokke, må jeg sige Milthers.

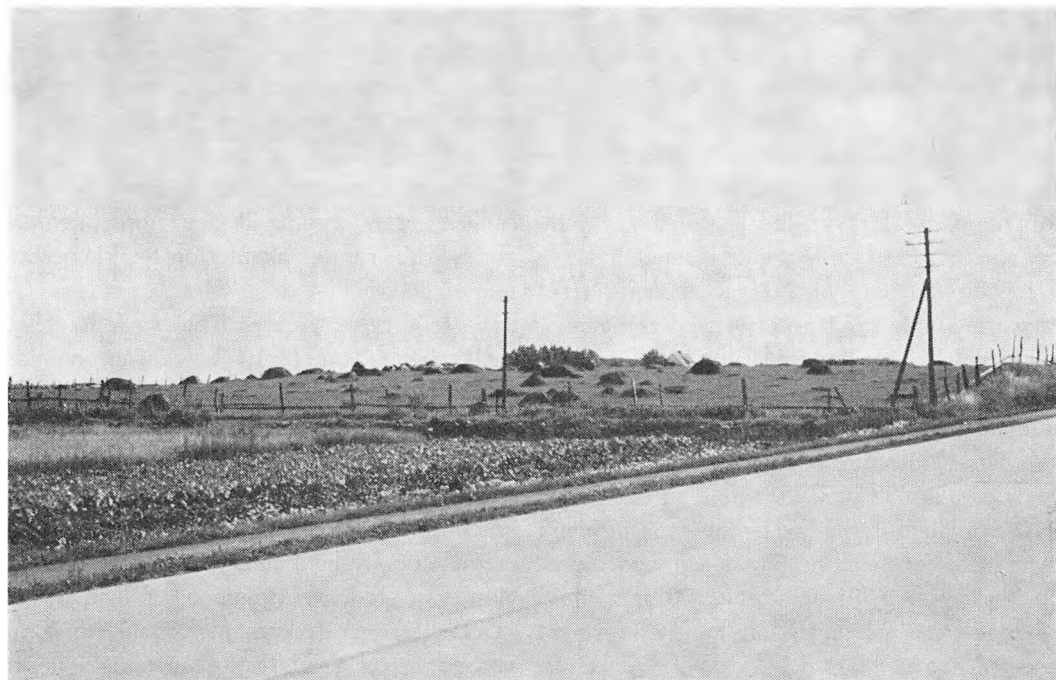
Nu citerer jeg fra forordet til Keld Milthers doktordisputats »Ledeblokke og landskabsformer i Danmark« (1942): »Jeg behøver næppe at motivere min hyldest til min far som den, der har grundlagt den statistiske ledeblokmetode og vist dens betydning, idet jeg blot behøver at henvise til tekstens ustandselige henvisninger til hans arbejder. Derimod vil jeg gerne have lov til at uddybe min tak for læreårene ikke blot inden for faget, men i alle livets forhold.«

Vilhelm Milthers, vestjysk bondesøn, født 1865, blev grebet af en kulturstrøm, og det førte til, at isstrømme blev hans forskningsområde. Højskolebevægelsen, mødt i Askov, endda i selve Ludvig Schrøders skikkelse, satte ham i gang med at tælle sten. Jeg har læst hans erindringer, som desværre ikke foreligger trykt, blot som duplikeret manuskript til familie og venner. Deri fortæller han, at Ludvig Schrøder søgte en samtale med ham og sagde, at vi manglede en geolog, som kunne gå ud i landskabet og der aflæse historien om dets tilblivelse i stedet for primært at sætte sig hen og læse derom. Hvad der nu var først, denne samtale eller hans opdagelse af skånsk basalt, husker jeg ikke. I Askov var det i hvert fald det begyndte.

At tælle sten på markerne

Han kendte »ruinerne« af en isafhøvet vulkan i Skåne. Kun rødderne står tilbage, nemlig de spalter eller kanaler, som nede fra de flydende masser har ført op til krateret. De sidder endnu fulde af sort og hård lava, basalt, og rager som kupler op i det ellers flade landskab. Basalten ligner den fra Rhinegnene. Naturlige, letbrydelige basalt søjler er derfra i tusindvis, ja, millionvis, udført for eksempel til bygning af Zuiderdæmningen og til afmærkningssten ved banebygning blandt andet i Sønderjylland i tysk tid. Men skånsk basalt har særlige kendetegn, og når man finder den i antal, er Øst-isen røbet.

Milthers gik ud og talte sten. Ikke bare skånsk basalt, men også alle andre ledeblokke, udregnede den procentvise mængde af

Vulkanrest i Skåne. Over flade dyrkede marker kupler lavaen sig op. Under enkelte løse blokke og under græstørven er der fast klippe.

skånsk basalt fra mark til mark. Ja, det vil sige fra stendynge til stendynge, for bønder har fra oldbondens tid samlet sten væk fra marken. De største brugtes til diger eller andet, men næve- til hovedstore sten ligger henkastet i bunker ved gården eller i et markhjørne. Der har han stået og talt hundreder af kendte sten. Han inddelte sine målebordsblade i net og skrev tal. Et større område viste sig at have nogenlunde samme og store procenttal for den skånske basalt. Han udledte heraf, at isen i den sidste istid har haft en bred tunge fra øst mod vest rækkende langt ud over det landskab, som ved sine overfladeformer iøjnefaldende hører til østlandskabet. Yderste israndslinie går efter dette vest for både Gram og Rødding. Beviset bygges på, at der er samme procent skånsk basalt ovre i det tydelige østland og til omtalte linie. Samme procent – samme isstrøm.

I den bog, som nok mere end nogen anden rummer arven efter Vilhelm Milthers:

Det danske Istidslandskabs Terrænformer og deres Opståen. 1948. (DGU) – han skrev den i sin alders fireogfirsindstyvende år, som sønnen Keld stolt sagde engang i Åbenrå, og han har sat strofer af »Venner, ser på Danmarks kort« foran i den – dér fastholder han sin fremskudte linie, men skriver: »Det er dog kun i ringe grad højlandets former, som viser dette, men derimod udbredelsen af bjergarten basalt fra Skåne, som må være ført til disse og tilgrænsende egne nord for Kongeåen i sidste glacialtid. Overfladen har derimod som regel de samme udjævnede former som den del af bakkelandet, der ikke har været isdækket i sidste glacialtid.«

200 huller til bevis

De fleste førende geologer godtog beviset, også V. Nordmann, som var det dynamiske element i flere vellykkede hjemstavnstævner. Alle mennesker faldt pladask for hans charme og begejstring. Også jeg. Jeg var ikke med i Rødding, da han fængslede en

stor forsamling med sin fremstilling af egen geologi, derunder at han så at sige trak isen hen under fødderne på dem. Da jeg mange år senere fra samme talerstol støttede mig til Sigurd Hansen, trak denne is tilbage som aldrig værende, havde jeg ingen fornemmelse af at vække begejstring. Men det var nu også lige før middagsmaden.

Jeg havde den lykke at gå meget i terrænet med Sigurd Hansen i trediveerne, og allerede da havde han lyst til at tage livet af Gram-Rødding istungen, men når jeg foreslog ham at skrive derom, svarede han, at hvis han skulle føre et indvendingsfrit modbevis, skulle han bore 200 huller i det flade terræn mellem den sikre israndslinie og den formodede fremskudte. Sådan var han. Selv om jeg selvfølgelig opfattede 200 som blot »mange«, så vidste jeg, at han ville være tavs, til han var sikker.

Den yderste israndslinie flyttes

Det blev han, da man fik klarhed over, at der er tildækkede interglaciale moser i bakkeøerne i større tal og med større geografisk udbredelse end tidligere kendt.

Landskabet uden for isranden, det vi nu kalder bakkeøerne, havde arktisk klima, da isen stod over Østjylland. Da var jorden bundfrossen, men blev optøet i overfladen om sommeren. Den optøede jord på det frosne underlag gled fra de højere steder ned og dækkede, med »flydejord«, alle markerede lavninger, moser og kær. Hvor man har en interglacial mose dækket af flydejord, men uden yderligere overdækning af moræne, har man bevis for at være uden for sidste nedisnings yderste rand. Sigurd Hansen fik rede på fire sådanne moser i egnen mellem Sønder Hygum og Jels. Derefter bør sidste istids yderste israndslinie, som længe har stået indtegnet på geologiske kort fra Hovslund over Sdr. Hygum og Lintrup til hen mod Malt kirke, flyttes tilbage til en linie trukket efter terrænformer, vest om Jels og udenom en å omtrent en kilometer nordøst for Skod-

borghus.

Basalten fra Skåne var altså ikke nok som bevis. Overensstemmelsen mellem mængderne i øst og vest må så siges at være tilfældig og bero på, at der også i næstsidste istid kom is fra øst ind over Sønderjylland, hvilket også fremgår af den store mængde skrivekridt, som er blandet op i bakkeøernes moræneler.

En fejltagelse. Men en frugtbar fejltagelse. Redskabet »stentælling« blev brugt og udviklet derved. Ledeblokke blev kendt og kan findes af interesserede, selv blandt elever i folkeskolen. En dejlig gave til lejrskoler ved stranden. Højskolens andel som igangsætter erkendes herved. Vilhelm Milthers var formand for Københavns Højskoleforening. Han var studentersanger og forsanger til »Helan går« på ekskursioner. Hans søn Keld var en farverig og festlig arvtager, stærkt savnet efter sin tidlige død.

Sten på østisen fortæller

Om Øst-isen altså så meget, at den medførte sten fra Skåne, men også mængder fra Ålandsøerne, fra bunden af Østersøen og fra dens kystnære egne. Den fulgte Østersøens krumme lavning. Syd- og Sønderjylland blev i hovedsagen øst-vest orienteret af tunneldale i den retning, af hedesletterne uden for deres munding, af randmoræner, der strækker sig nord-syd. Når jeg i foredrag har talt om is fra øst, pegede jeg gerne på Mosvig med Højskamling og Vemmingbund med Dybbølbjerg, Smølbjerg og Dynt bjerge. Begge steder ses resultatet af, at en istunge fra øst med vældig kraft har presset materiale fra bunden, der således udhuledes til »inderlavning«, og skubbet det op til det, jeg kalder oppressede randbakker. (Tysk: Stauchmoræne). Jeg har prøvet med simple rumfangsberegninger at få et cirkamål for mængden af materiale i Højskamlings bakker, regnet som overhøjning i forhold til plateauet landværts nedenfor, og rumfanget af skålen Mosvig regnet efter en gennemsnits-

dybde. Når jeg så lægger bakkematerialet tilbage i skålen, bliver den ikke fyldt til højde, som jeg nærmest havde ventet, men op til plateauhøjden bag bakkerne.

Da det oppressede materiale ligger så præcist vest for inderlavningen, synes det mig rimeligst at tillægge Østisen den bedrift, naturligvis på en tid, da den ikke mere nåede ud til hovedstilstandslinien. Jeg ved, at der er nogle, der tænker sig Mosvig-tungen skudt frem som en sidegren af Lillebæltgletscheren. Kunne denne ikke bare være gået uden om det højt opragende parti, som lå der, før den kom? Svaret overlader jeg gerne til andre.

Det, jeg her vil, er at gøre opmærksom på, at de to nævnte bjergrandede vige med deres bakker har skabt historie, hver på sin måde. Hvor der er et geologisk interessant landskab, bliver det næsten altid også historisk interessant og attraktivt også ved sin naturskønhed.

At jeg begyndte med Østisen, skyldes, at jeg finder det pædagogisk rigtigt at begynde med »dynastiet Milthers«, som Keld sagde. Det gør overskriften lettere forståelig. Nordøstisen kom jo ellers først. Og nu lidt om dens gerninger og et forsøg på at sætte studiet af den ind i et kulturmiljø.

I et par sommermåneder i 1939 var jeg som assistent for Sigurd Hansen fra Danmarks Geologiske Undersøgelse med til at kortlægge »Tinglevbladet« geologisk – ligesom Keld Milthers i øvrigt. Derved var jeg på nærmeste hold indviet i de betragtninger, der førte til, at en fremskudt israndslinie indtegnedes helt ude på Tinglev hedeslette fra Rødekro i en bue over Bredevad til Kravlund Høj, derfra lige øst om Bajstrup og på ny frem i en mindre bue til grænsen, hvor nu motorvejen føres over.

Jyllands største ås

»Hedeslette med dødis-relief« blev skolenavnet på dette areal. Den vigtigste israndslinie, hovedstilstandslinien, går omtrent lige

mod nord fra Kiskelund over Kliplev. Beviset ligger alene i terrænformerne. Der er et system af grusrygge eller lave åse, på hvilke man i flere tilfælde har lagt en vej, og derimellem lavninger, hvor der har ligget dødis. Det hele er ret udvisket af de senere smeltvandstrømme, som skabte hedesletten. Grusryggene har retning nordøst-sydvest. Genner-åsen, en »rigtig« ås, Jyllands største, der går fra Genner Hole til Rødekro, har samme retning og er dannet i sammenhæng med tunneldalen. En anden tunneldal har retning fra nord-nordøst ind over Krusmølle op mod Sdr. Hostrup og ender også med en ås øst for byen. Gammeldam ved Nordborg er en tunneldal, der går NØ-SV. Åbenrå yderfjord og den brede bugt mellem Als og Halk Hoved vender nordøst-sydvest. I Halk Hoved, den smukke og interessante klint, ses lag af moræne og grus, som tydeligt er skubbet sammen i skråtstillede flager af istryk fra nordøst. Nordøstisen er afsløret.

Der er gået en isstrøm fra nordøst ind over dette område med den centrale del i den nævnte brede bugt mellem Als og Halk, hvor den har eroderet i underlaget, men isstrømmen var bredere, gik i hvert fald over den yderste del af Haderslev Fjord og formentlig også over Sundeved og Flensborg inderfjord, der har samme retning. Men hen over Løjt og Knivbjerg og ud til den fremskudte linie Ravsted-Bredevad har den nok haft størst mægtighed og dannet en noget lokal istunge.

Løjts viltre bjergland

Men når vi antager dette, så ligger det viltre bjergland midt i Løjt og kræver en tilblivelseserklæring. Det er ikke randmoræne i den specielle betydning. Det har ikke karakter af sammenskudte oppressede randbakker. Det har den karakter, som bakker skabt i et dødisområde har. Et klassiske eksempel af den slags er Vissenbjerg-Frøbjerg-egnen på Fyn. Der har en tyk ismasse standset sin fremrykning, er blevet »dødis« og

har ligget isoleret med sit store indhold af jordmasser, som gjorde afsmeltningen sen og ujævn og hobede dynger af forskellig beskaffenhed op i retningsløs uorden. Det regnes for sikkert, at denne dødis sammen med sit materialeindhold lå som et spærre for senere isstrømme, der så måtte gå udenom. Dødisområdet lå som en nunatak, med et grønlandsk ord. Bjergelide sydøst for Horsens og Bungsberg i Holsten er andre eksempler, jeg har set.

Jeg har tænkt mig, at Løjt bakker bedst kunne tydes som et lignende dødisområde. Og så ser jeg ikke noget til hinder for, at materialet kan være kommet med Nordøstisen og efterladt af den omtalte istunge. Men så må vi også her regne med, at Løjts centrale del har raget op og tvunget yngre isstrømme udenom. Nordøstisen og dens spor i øvrigt har jeg ikke »fundet på«. Men Løjt-nunatakken har min påskrift. Jeg har kun én skriftlig kilde at holde mig til: Det geologiske afsnit i Gyldendals »Egnsbeskrivelse«, bindet om Sønderjylland. Men det støtter mig ikke, for det er skrevet af mig.

Amatører og videnskab

Har det nogen forbindelse med nogen kulturstrøm? Jeg vil hellere sige, at mit arbejde overhovedet ikke var muligt, hvis jeg ikke levede i et bestemt kulturmiljø. Hvordan det er, og hvordan det er skabt, skal jeg, som grundideen i hele denne artikel, prøve at forklare. Det drejer sig især om forholdet mellem »lærde« og »ulærde«, om bredden og soliditeten af folkelig oplysning.

Aftenhøjskolen kom og gik fint en række år. Folkeuniversitetsforeningen skaffede videnskabsmænd hertil med mange emner. Men også mindre foreninger har holdt oplysende foredrag, ofte om hjemstavnen. Der køres ture i landskabet med Historisk Forening, med Naturhistorisk Forening, Ornitologisk Forening og flere. Amatørarkæologer kører ikke bare rundt og ser eller hører foredrag, men går i dybden og finder sager.

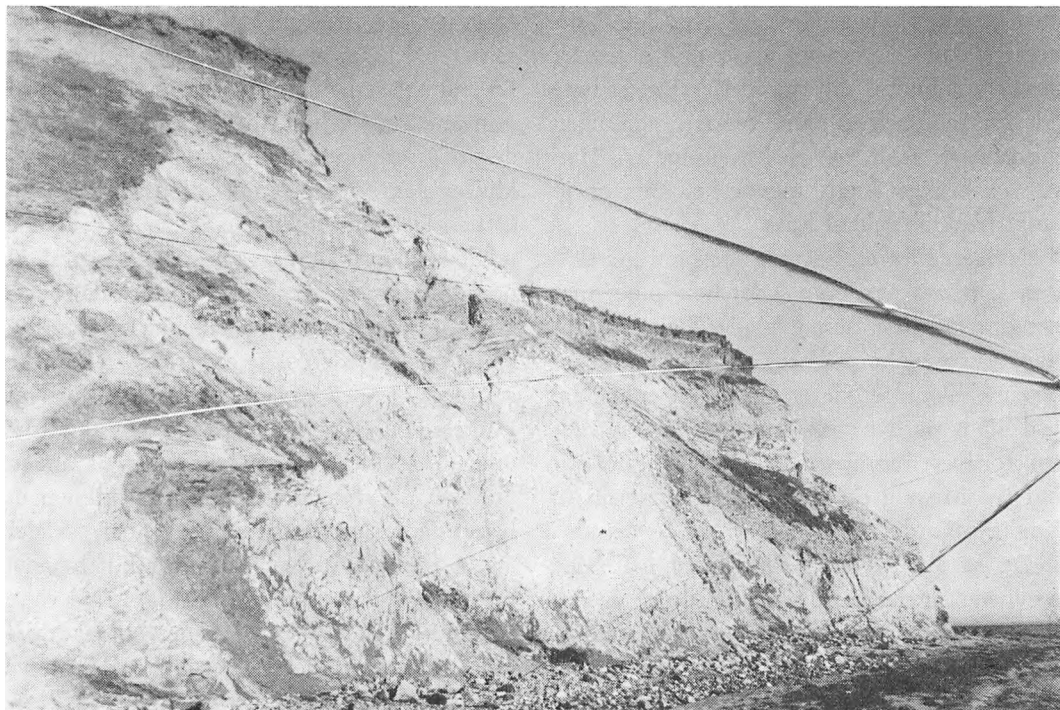
Amatørhistorikere gransker arkiver og snakker med gamle, der kan huske. Og det bærende i alt dette er en levende forbindelse mellem akademisk uddannede forskere og amatører, som, støttet til denne kontakt, forsker alvorligt og frugtbringende på et eller andet felt. Det er ikke de lærde, der stiger ned til folket. Det er et folkeligt fællesskab, der manifesterer sig. Det gælder alle forskningsgrene, hvor forskningsobjektet ligger enten i selve folkelivet eller i landskabet.

Alle vi, der kender Andreas Wortmann, var stolte, da vi omsider – vi måtte nærmest vriste oplysningen ud af den beskedne mand – erfarede, at han var gjort til medlem af »Det kgl. nordiske Oldskriftselskab«. Med syv års skolegang, endda i tysk skole, og så i øvrigt medfødte evner, selvstudium, en enestående udholdenhed og grundighed i eftersøgning af flintredskaber i pløjjord og ved udgravninger, som han i visse tilfælde fik tilladelse til af Nationalmuseet, da han blev opdaget af fagarkæologer. Så var der særdeles god baggrund for den udmærkelse.

Ud fra et fortillfælde, jeg kender: Lærer Esben Petersen, der blev æresdoktor for sine studier af insekter og ved udnævnelsen fik at høre, at gennem ham og sammen med ham hædrede en række flittige amatørforskere, slutter jeg, at Wortmanns venner og fæller, de sønderjyske amatørarkæologer, har en vis andel i glansen.

Og ikke mindst Niels Boysen med sin store samling, og broderen, Åge. Det var dog først senere, de gjorde deres interessante fund, som kaldte mig frem i forrige måneds-skrift, og som har nærværende som bivirkning.

Men jeg skylder at gøre min isstrøm færdig. Mit kendskab til den er som nævnt muliggjort af det kulturmiljø, jeg her har talt om. Jeg har lært at se på landskab ved at gå i det, mest sammen med Sigurd Hansen, min læremester og ven. Sigurd Hansen døde pludselig i 1973, men var fuld af liv, da jeg skrev til Gyldendal-bogen. Så kan jeg vel

Klinten ved Halkhoved. Man ser de skråtstillede lag presset sammen og hen over hinanden af is-trykket fra nordøst. I profilranden til højre ses tre stejle linier. Det er de tre moræner, som smuldrer langsommere end de mellemliggende gruslag. Foto [Axel Jessen]

Billedet af klinten var optaget på glasplade, og desværre gik glasset i stykker under transporten. Forsøget på alligevel at fremstille en gengivelse, er ikke faldet helt godt ud, men ved man det, kan man nok se bort fra brudlinierne.

påberåbe mig ham som sagkundskab i Løjt-teorien? Ingenlunde. Jeg blotter mig herved for derved at anskueliggøre det gode forhold mellem lægmanden og videnskabsmanden. Jeg nævnede mine tanker for ham, men spurgte ikke: Kan jeg skrive sådan? Han sagde heller ikke hverken det ene eller det andet. Derefter ræsonnerede jeg sådan: Selvfølgelig siger han ikke »skriv bare«, for han kan ikke som ansvarlig faggeolog gøre sig medskyldig i noget, han ikke selv har undersøgt eller gennemarbejdet. På den anden side: Han ville for vort private venskabs skyld stoppe mig, hvis mine ideer var så rygende tossede, at jeg kun ville blamere mig for de læsere, der kan tænke selv og måske også er en slags venner. Er sandheden ramt, er det godt. Begår jeg en fejltagelse, er det forhå-

bentlig af de frugtbare. Jeg har demonstreret, at der er tankefrihed for andre end akademikere, men også, at kontakten med videnskabsmænd er af vital betydning for amatører.

Sydøstisen i Lillebælt

Men tilbage til isstrømningerne. Jeg mangler kun at omtale Sydøstisen, Lillebæltgletscheren. Østersøens isfyldning svandt noget ind, mens den endnu var levende, men havde ikke mere kræfter til at nå ind over de kystfjerne egne. Den drejede af og gik i tunger op gennem bælterne, men med flankerne ind over de kystnære landarealer. Keld Milthers lod i sin fine lille bog »Stenene og det danske landskab« Lillebæltgletscheren gå helt op i Kalø Vig. Senere sad han i en bus

med geologer, mens vi så ud over det skønne landskab, og nævnedes to andre teorier om dets dannelse. Og sagde så: »Det er bare det i vejen med alle tre teorier, min egen indbefattet, at de er fysisk umulige.« – Han var et herligt åbent menneske. Der er jo langt fra Lillebælt til Kalø.

Beviserne for en isstrøm i den retning skal kun kort nævnes, som i det hele taget meget af istidshistorien udelades her: Høruphav, Augustenborg Fjord, Als Fjord er et is- og smeltevandseroderet strøg. En tunneldal ved Blans og den ved Nordborg sø har sydøst-nordvest retning, og ligeledes en, der går ind fra Mosvig op forbi Sdr. Stenderup til Kolding Fjord.

Og så skal vi se Halk Hoved igen. Jeg nævnedes, at der ses overskydning af de underste lag fremkommet af istryk fra nordøst. Nu er dette kendte forhold taget op på ny og i sammenhæng med seks andre klinger på strækningen Genner Bugt til Hejlsminde. Se John Frederiksen: »Hvad sønderjyske klinger fortæller« i tidsskriftet »Varv« nr. 2, 1976. En klar og letlæst lille afhandling, godt illustreret. Hans beskrivelse af Halk Hoved stemmer med, hvad Axel Jessen skrev i en tynd bog: Klinten ved Halkhoved (pris: 1 kr.), 1930 (DGU). En nedre moræne, som er fra næstsidsste istid, og en betydelig smeltevandsserie over den er stærkt forstyrret af is fra nordøst. Derover ligger en moræne efterladt af den forstyrrende is ved smeltningen. »Over den mellemste moræne følger en øvre moræne som på skurestriber på flere store sten ved basis og på stenorienteringsmåling af 300 sten med stor sikkerhed er vist at være kommet fra sydøst. De to øverste moræner er kun adskilt af et ubetydeligt smeltevandssandlag.« (Citat fra Varv).

Gåden Halk hoved

Altså kun Nordøstisen og Lillebæltgletscheren repræsenteret med moræneler, ingen Østis. Den gåde har jeg grundet over, hver

gang jeg har tænkt på Halk Hoved – og præsenteret den for eksempel for Naturhistorisk Forening. Men nu forøger John Frederiksen min undren, for han finder kun moræner fra de to isretninger repræsenteret i alle syv klinger som sidste istids aflejringer. Ingen Østis. Det kan måske skyldes, at lagene nogle steder ikke var synlige på grund af nedstyrtning, men giver dog spekulationer, eftersom både den landskabelige orientering og de mange ledeblokke øst fra synes at gøre begrebet Østisen sikker. Jeg ser med fornyet interesse på et par linier i Keld Milthers forannævnte lille bog, en tilføjelse til anden udgave: ... »Nogle af disse indvendinger er berettigede, hvilket navnlig gælder, at der i min fremstilling var taget for lidt hensyn til de isstrømme, som nødvendigvis må være kommet fra NØ på et eller andet tidspunkt –«. Kan Lillebæltgletscheren helt have skrabet Østisens moræne væk?

Jeg burde måske have været grundigere i mine udtalelser imod antagelsen af en Saalemoræne (næstsidsste istids) over fundene ved Høkkelbjerg, men ville ikke gøre det for kompliceret ved at tale om muligheden af at finde to moræner over redskaberne, eventuelt endda tre, alle fra sidste istid. For mig er hovedsagen, at det er utænkeligt, at et morænedække fra sidste istid og et helt tilbage til næstsidsste skulle kunne ligge og fuldstændig ligne en og samme moræne uden spor af smeltevandsmateriale eller andet.

Hvis min påstand og nu John Frederiksens studier i klinerne kunne skabe så stor interesse for det endelige svar på spørgsmålet om lagfølgen det omdiskuterede sted, så man fik hele istidsserien boret igennem ned til den tertiære undergrund, der jo vist ikke ligger så forfærdelig dybt, så vil det være både af folkelig interesse – for vi vil godt vide, hvornår de sære væsener, vi kalder mennesker, begyndte at gøre egnen usikker – men også af videnskabelig interesse. Vi skal vel ikke til at møblere helt om på isstrømmene i sidste istid?

Besættelsestiden oplevet af en 13-17-årig

AF EGON MÅRUP

Nogle blev antimilitarister, mens andre valgte den professionelle soldats liv i konsekvens af den 9. april og årene, der fulgte.

Egon Mårup Hansen, søn af farvehandler Anton Hansen, Haderslev, var 13 år, da Danmark blev besat, og han var ikke i tvivl.

I dag er han major med tjenestested i Holstebro. Her har han samlet sine erindringer om besættelsen og fortalt dem, som en stor dreng oplevede de fem år.

Den 9. april vågnede jeg tidligt i mit hjem i Storegade, hvor vi boede på 1. sal oven over min afdøde fars forretning*. Der foregik meget på én gang:

Tyske Heinckel bombefly fløj rundt over byen. Min flykyndige storebror på 16 år havde genkendt dem som tyske, men sagde forklarende, at de var ligeglade med, om de overfløj neutralt område.

På 2. sal stak fru Petersen hovedet ud af vinduet og råbte ned til en eller anden nabo: »Den må de it sky'e ette'! Den er kommen for å hint Orbesens søn. Han ska flyves te Køffenhavn.« Hun troede, det var et ambulancefly.

Og min storesøster havde forfærdelig travlt med at komme af sted til telefoncentralen, hvorfra man havde ringet efter hende. Hun skulle komme hurtigt. Det var meget vigtigt. Normalt skulle hun stille klok-

Major Egon Mårup, f. 1.9.1926 i Haderslev.

ken 7. Aldrig er hun kommet så hurtigt af sted, at hun ikke har børstet tænder, men denne morgen lod hun børsten stå i vand i glasset uden at skylle rent, så hun har skyndt sig meget. Samtidig med at hun og de øvrige tilkaldte centraldamer ilede til telefonhuset ovenpå Handelsbanken i Nørregade, havde vi allerede fået opringning fra en af hendes kolleger. De sad og ringede numrene op på stribe og gentog i en uendelighed: Alle værnepligtige skal straks stille på kasernen! Hva, Hvabehar? Ja, alle osv. – næste – næste.

Hvem alle værnepligtige var, vidste min mor godt, for det var grønthandleren nedeunder og handelsmedhjælperen i baghuset. Sidstnævnte havde ellers haft gigtfeber og var kasseret. Men hun gav ikke besked videre. Hun ville ikke bringe nogen af husets beboere i nogen fare. Grønthandleren nede-

* Farvehandler Anton Hansen.

under havde dog selv telefon, så han iklædte sig sin khakiuniform, som han var hjemsendt med og tog hjelmen i hånden og begav sig til kasernen ad Laurids Skausgade. Undervejs modtog han mange advarsler: »Gå ikke derhen! De skyder derhenne!« Men han troede, det var øvelse og afviste dem: »Vrøvl og pjat! Ti stille!« Men få meter fra Gammelting fik han travlt med at vende om, da kuglerne peb.

På Sønderbro

Min bror strøg ud af døren, da han så flyene kaste flyveblade ud – disse »oprop«, som vi anså for at være et bluffnummer. Hvorfor skulle de værne om vor neutralitet? Det var vel blot for at overrumple os uden kamp, at de skrev sådan.

Og de skulle ikke få os uden kamp! I hvert fald ikke her i Haderslev. Vor lærling mødte mig, da jeg ved halvottetiden begav mig til skole, og fortalte mig, hvordan man havde indrettet sig nede ved Slotsvandmøllen: Her stod en kanon, og dér lå et maskingevær. Tyskerne kunne faktisk ikke komme igennem uden alvorlig kamp.

Min storebror var lærling hos købmand Peter Ludvigsen på Møllepladsen og mødte pligtskyldigst op i forretningen. De skulle åbne klokken 8. Jeg skulle være i skole klokken 8. Hvorfor min mor ikke holdt mig hjemme, begriber jeg ikke. Jeg gik på seminariskolen, så jeg skulle ikke krydse Nørregade for at komme i skole, men jeg var ikke kommet langt, før jeg hørte larm fra skydningen på Sønderbro. Det lød omtrent som når der blev skudt ude på skydebanerne i Vesterskoven. Så kunne vi også høre det inde i byen, når vinden bar med.

Nu var der uhygge i luften, for nu kunne der ikke længere være tale om, at det bare var øvelse. Vi var kun en lille skare elever, som var mødt og få lærere. En del kom fra den anden side af Gammelting, blandt andet var lærer Andreas Thomsen fra Marielystvej

der. Så gik byens brandsirene i gang. Signal til hvad? Endnu var luftværns sireners brug noget ukendt for os. Men vi måtte gøre et eller andet og gik i kælderen. I det fjerne hørte vi skydningen. Da den stilnede af, besluttede lærerne at sende os hjem. Det var nemt nok med os, der ikke skulle krydse Nørregade. De, der skulle over Gammelting, førte Andreas Thomsen nord om kasernen og via Kløften og Marielystvej uden om brændpunktet ved Gammelting, hvor kampene jo fortsatte efter overgivelsen ved Sønderbro.

På Sønderbro havde de danske styrker bemandet våbnene i tilslutning til den etablerede vejspærring, som mergelvojnene udgjorde. De havde et hus med at jage civile væk. At de ikke fik politiet til at arrestere de hagekorsarmbindbærende hjemmetyskere, som gik ud og ind og derpå cyklede værne magten i møde for at redegøre for besættelsen af Sønderbro – de begriber man ikke i dag.

Et øjenvidne

Min bror havde fra Peter Ludvigsens butik plads i 1. parket, men dog uden for skudlinjen. Derimod fik Hübbes cigarhandel og hans legetøjsbutik skud gennem vinduerne og i lang tid efter kunne man se skudhullerne i vinduernes bagklædning. Min bror kunne fra sin plads se, hvordan man overgav sig ved at stikke en hvid melsæk ud fra møllen. Det var den sørgeligste oplevelse i hans liv.

Længere oppe på Sønderbro, i nummer 11, boede min klassekammerat, Erik Schlosser, hvor forsikringsselskabet LONDON havde kontorer. Det er blevet sagt, at navnet LONDON irriterede de fremrykkende tyskere, så de især skød på firmaskiltet. Fra stuens indre kunne »Edde« iagttage skydningen. Først gevær- og maskingeværskud. »Men så gav danskerne sig til at skyde med de lange kanonprojektiler« – det har været lyssporene

Fra kampen 9.4.1940 på Sønderbro i Haderslev. To af denne kanons mandskab faldt.

fra 37 mm kanonen ved hospitalets sydgavl, der har virket som lange projektiler.

Ede måtte ikke være henne ved vinduet, men var dog nær nok på til at kunne se det tyske fodfolk rykke frem langs husmurene, formentlig først da panserværnskanonen var nedkæmpet.

Da jeg kom hjem fra skole, holdt jeg mig inden døre og fik at vide, at ambulancerne i mellemtiden var faret forbi et utal af gange på vej fra Sønderbro til Amtssygehuset.

Da jeg var et ærinde op på 2. sal, kom fru Petersen, der havde råbt om ambulanceflyvere, mig i møde. Hun var i mellemtiden blevet klogere, og hendes mand havde været ude i byen og havde fortalt om nogle store kanoner, som var kommet oppe på kaserne. Da familien Petersen var tysksindet, havde jeg ikke ventet kommentarer fra den kant. De måtte vel nærmest være skamfulde ved at skulle tale besættelse med de danske. Men hun spurgte mig blot, om jeg havde set kanonerne, og det førte til, at jeg cyklede op på Christiansfeldvej for at betragte den lange kolonne, som i det uendelige kørte nordpå.

På Gammelting havde elektricitetsværkets folk den lange stigevoan fremme for at reparere de ituskudte lysledninger. På det ene fortov stod en klynge tyskere og heilede igen og igen, når kolonnen passerede. Der stod nok af tilskuere på fortovene ned gennem byen, men først oppe på torvet stod den næste klynge og heilede. Nede ved møllen var et hold tyske soldater ved at rydde op. Mergelvoanene var forlængst kørt til side. Men de forskellige karrer og forstillinger til de forskellige våben skulle transporteres væk. Civile tyskere med hagekorsarmbind hjalp med at hente glemte sager ud fra møllen.

Ved hospitalets gavl lå endnu den ødelagte 37 mm panserværnskanon, »kanonen med 100 % tab«. Jeg har siden mødt den på Tøjhusmuseet, hvor man kan se, hvor meget der skete med den.

På torvet stod et musikkorps af hjemmetyskere og spillede. Jeg mener, det var den 9. april, jeg så dem, men måske var det senere. Da de skulle stå og spille meget længe, måtte de gå hjem og spise på skift, så der var lidt tynd besætning ind imellem. Jeg

overværede, at en af musikanterne forklarede en tilskuer, hvor længe de havde spillet. Det blev forklaret på sønderjysk – ikke tysk!

Mørklægning

Hjemme var der travlhed i forretningen. Alle mennesker kom for at købe mørklægningspapir. Vi havde godt nok set, at vi havde fået nogle ruller mørklægningspapir hjem til at sælge af. Men hvorfor havde bestyreren dog købt så mange ruller? Ingen købte det. Men nu røg det altså på et par timer. Og kunderne kom nu også fra andre forretninger, som havde udsolgt. Så fandt man på at købe asfaltpapir, som ganske vist var noget dyrere, men meget stærkere. Og da asfaltpapiret slap op, solgte vi gamle tapetrester. De var ganske vist ikke lystætte, men et par dage kunne man vel klare sig med primitive midler. Ingen vidste hvor længe vi skulle leve med mørklægning, og de første aftener satte vi blot papiret på inder-siden af vinduerne med tegnestifter. En genbo, som boede i kælderlejligheden, satte papiret op på ydersiden. Det var lettere at anbringe, når man stod på fortovet.

Næste dag hørte vi, at man på »Borgerforeningen« havde hyldet de værnemagts-soldater, som var til stede, som befriere. Det var dog blevet en officer for meget. Han havde rejst sig og fortalt hjemmetyskerne, at de tog fejl. Tyskerne var ikke kommet som befriere, men for at beskytte Danmarks neutralitet. Det havde »opropet« også sagt, men vi havde en fornemmelse af, at hjemmetyskerne havde ret. Men måske stammer den fornemmelse fra hjemmetyskerne selv? Det var ikke blot på »Bürgerverein«, at hjemmetyskerne demonstrerede deres velkomst til befrierne. Heilråbene og musikken var også symptomer herpå. Og på Sønderbro havde man hos en bagerfamilie stået hele natten og smurt smørrebrød til den forventede befrielsesarmé, sagde man. Jeg så dog ingen brøduddeling, men der skal også

meget brød til for at bespise en 60 km lang kolonne soldater.

Om aftenen kunne man se de samme soldater, som havde ryddet op på Sønderbro, gå vagt ved kaserneindgangen på Gammelting. Hidtil havde de danske vagter stået helt oppe ved den røde kaserne, men fra 9. april var den flyttet til gitterporten. Det stribede tyske skilderhus var endnu ikke kommet, men vagten bar sit gevær på skulderen på en særpræget tysk facon. Og fra nu af skulle vi lære den tyske retræte at kende, når den hver aften lød ved soldaternes sengetid: »Soldaten müssen nach Hause gehn, und nicht länger bei dem Mädel stehn.« Den folkelige tekst var velkendt. De fleste af os havde jo forældre, der havde boet i byen før genforeningen. For slet ikke at tale om de mange fædre, der havde været soldat for kejser Wilhelm.

Besættelsestiden

Værnemagten skulle beskytte Danmarks neutralitet. Og mindretallet troede, de skulle »heim ins Reich«. Det sidste blev afvist af Hitler, forlød det.

Efter krigen blev der sagt, at det var meget svært at opbygge en modstandsbevægelse i Sønderjylland, fordi »hver anden mand var jo stikker«. En kendsgerning er det, at der ikke blev nedkastet forsyninger fra luften til modstandsbevægelsen i Sønderjylland. Derimod er det ikke rigtigt, at hver tysksindet var stikker. Man var forsigtig med, hvad man sagde, men mange af de gamle hjemmetyskere var skeptiske over for Hitler. Vor bestyrer havde engang ved at studere smørrebrødssedlerne i en kiosk bemærket, at »det havde de vel nok godt af,« da der var en overskrift om tysk nederlag. »Ja,« bemærkede hans sidemand, »det har de vel nok godt af.« Det var en af de gamle hjemmetyskere, som tilmed selv havde en søn på østfronten. En del af vore kunder, som var notorisk tysksindede, kunne man

Søskendeflokken Maarup Hansen. Fra venster: Jørgen (farvehandleren uddannet hos Peter Ludvigsen), Toni (som tog på husholdningsseminarium), Frode, Mitte (som var på telefoncentralen og senere gik på seminarium), Bent (husvagt og tolk for englænderne), Ruth (forlovet med officeren, der råbte »Weg von der Strasse«) og fortælleren, Egon.

godt diskutere krigens forløb med og komme med kritiske kommentarer. Men ellers foregik også dér en stille sprogekamp. I forretningen fik personalet instruks om kun at tale tysk til værnemagten, som naturligvis ikke kunne dansk, og så med en bestemt kunde, som var indvandret Sudeter-tysker. Resten kunne udmærket dansk og der var ingen grund til at lefle for dem.

Sprogforbistring

Vi havde det indtryk, at hjemmetyskerne rottede sig sammen for at lave samlet tysk-sprogsaktion. Ikke blot i forretninger, men også i telefonen. »Tal tysk!«, sagde en abonnent en dag til en centraldame, som ikke ville gentage hans nummerforlangende på tysk, men gentog det på dansk. »Kunne aldrig falde mig ind!«, svarede hun rapt. »De

er vel ikke næbbet?« Nej, det var nok bedst ikke at være det. Men hvem var det, der begyndte?

En fabrikant bestilte pr. telefon hotelværelse i Ålborg: »Hier ist Soundso Fabrik von Hadersleben. Ich möchte gern ein Zimmer mit rinnendem Wasser haben in zwei-drei Tagen!« Og da receptionsdamen i Ålborg ikke forstod ham, blev han vred og skældte ud: »Antwortet doch, Ihr Arschlöcher!« Det hedder dog ikke »rinnendes Wasser«, men »fliessendes Wasser«.

En dame kom ind i vor farvehandel:

– Ich möchte gern ein Farbenmittel für Stofffarben haben!

– Ja, her er farvekortene. Skal det være i pulverform eller en knap?

– Ich will gern ein weinrotes Pulver haben.

– Ja, vi har ingen, der hedder vinrød, men der er den bordeauxrøde, den karmesinrøde og mørkerøde at vælge imellem.

Sådan vekslede det endnu et par spørgsmål og svar, så overgav damen sig smågrinende og talte dansk. Og vedblev at tale dansk.

Peter Ludvigssens kone havde i sin mands kundekreds flere notorisk tysksindede. På en spadseretur kom hun forbi Wilhelmine-skolen og lyttede til skolebørnenes danske (sønderjyske) tale i frikvarteret. Da hun genkendte nogle af børnene spurgte hun forbausset: »Er det ikke den tyske skole?« »Jo!« »Jamen, I taler jo ikke tysk!« »Nej, det er da kun i timerne, vi gør det!«

En snedkermester i Skibbrogade satte et nyt skilt på sin vogn i kraftige gule og sorte kulører: »Tischlerei«. En tømmerhandler fik et skilt op med »Sägewerk«, og på Slotsgrunden dukkede et »Germaniawerft« op.

Tysk også svært for de tyske

Men ellers talte man sønderjysk, som man var vant til. Selv de tysksindede havde vanskeligt ved at tale deres modersmål korrekt. En dame, hvis børnebørn var blevet dansk opdraget og gik i dansk skole, harmedes og fnøs: – Nicht zum Vaterland gehören? Es mangelte aber! (Det hedder ikke »es mangelte aber«, men »das fehlte nur noch!«).

Man kunne ikke købe piskefløde under krigen, men klarede sig med kemiske tilsætningsstoffer som »Tragant« og hvad de ellers hed. Så kunne man klare sig med kaffe-fløde. Mejerierne solgte færdigpisket flødeskum, som man hentede i en skål. Hos Hallenberg i Storegade kom en dame ind for at hente sin skål. Hallenberg så sig tvivlrådigt omkring, da damen på tysk havde bedt om den skål til hende selv: »War das Piskeoder Kaffe-?« »Ja, das war Piskeflöhe!« forklarede damen og så fik hun sit flødeskum, dog uden de forlangte lopper. (»Flöhe« betyder »lopper«).

Sladder

Men sladdereren havde det let. Der skulle ingenting til, før man blev hængt ud som tyskvenlig. Gustav Schlossers trikotageforretning på Torvet blev hængt ud som tysksindet, uanset at man på kongens fødselsdag – eller på hans regerings-jubilæumsdag – havde haft en konge- og Danmarkstro udstilling. På grund af efternavnet var det let at få folk til at tro, at de var tysksindede. Jeg gik i klasse med Erik Schlosser (Edde) og vidste bedre. Hos vor nabo i Storegade 39, tømmermester Hønnicke, fik Edde byttet en ca. 10 m lang granstamme for en færdig flagstang af 5 m længde. Vi roede granstammen fra Sønderbro til Storegade og samme vej tilbage med flagstanden. Så kunne familien i hvert fald flage fra deres private bopæl. Hvis nogen stadig tvivlede på familiens danskhed, må storebroderen, Herman Schlossers arrestation og Frøslevlejroophold have været et chok. Og Erik Schlossers nedskydning, da han forsøgte at undslippe Gestapos anholdelse af ham på hans arbejdsplads hos Andreas Erichsen, må vel have overbevist de sidste skeptikere.

Man skulle passe vel på, hvad man sagde og gjorde for ikke at blive misforstået. En dag havde vi en kunde, en værnemagtsoldat, i forretningen, som kunne tale engelsk; han morede sig med at tale engelsk med os, og vi morede os gensidigt. Der kom en mand ind, som oplevede at se os stå og have det sjovt med en tysk soldat. Det kunne let udlægges som tyskvenlighed. Og hvis manden selv var tyskvenlig, kunne det for ham lyde som om vi var demonstrativt tysk-fjendtlige ved at stå og tale engelsk.

...Eller da genboens søn kom hjem på orlov fra østfronten. Han havde en russisk kikkert med, som han skulle have gjort ukendelig, hvilket en farvehandler nemt kan hjælpe med, når det blot drejer sig om at få numre og bogstaver dækket. Også her kom andre kunder ind, der så os stå og hjælpe en mand

i tysk uniform (søn af gammel stamkunde og selv stamkunde).

Flagstangen var bevist

Havde man flagstang, måtte man være dansksindet. Men op imod en bestemt dato anskaffede mange tysksindede sig flagstang. De forventede en snarlig indlemmelse »ins Reich« og så skulle man naturligvis kunne flage. Da indlemmelsen udeblev, blev flagstangen, hvis den da var kommet på højkant, malet med sort/hvide spiralsnoninger. Så kunne man se, hvilket flag den var beregnet til.

Amtsforvalter Orla Christensen boede i en fremtrædende tyskers tofamilievilla på Åstrupvej og højste flaget ved en højtidelig lejlighed. Det faldt værten for brystet, og han sendte besked ned til amtsforvalteren, at han skulle se at få det flag fjernet i en fart. Amtsforvalteren foretog sig intet i den anledning. Og det kom værten heller ikke til. I hvert fald fortsattes flagningen den pågældende dag og ved andre kommende, passende lejligheder.

På den anden side af gaden boede en familie, hvor børnene gik i tysk skole. »Er I da tyske?« spurgte vi dem. »Nej, men min far får penge for at have os i tysk skole.« De hed Hansen, men naturligvis kunne man hedde Hansen og være tysksindede endda. Eller hedde Jürgensen og ligesom børstebinderen af dette navn i Storegade spørge kunderne: »Er De dansk?« Hvis man svarede ja, kunne man blive ekspederet. Hvad der skete, hvis man svarede nej, ved jeg ikke, for jeg oplevede kun min egen ekspedition og havde hørt, at det var fru Jürgensens fremgangsmåde.

Man kunne også blive sendt i byen af hr. Petersen ovenpå over i Julius Niensens kiosk for at købe »æ blæj«. »Do ska sej Grenzpost!« indskærpede han. Hvorpå man vendte hjem med »Haderslebener Zeitung«, som Haderslev-udgaven af »Nordschleswigsche

Zeitung« hed. Samme Johannes Petersen tog arbejde i Ålborg ved noget flyvepladsbyggeri. Men det førte til, at han blev nødt til at melde sig frivilligt til østfronten – til »Totenkopf-Divisionen«. Hvordan man så end bærer sig ad med at tvinge en arbejdsmand til at melde sig frivilligt.

I hans fravær inviterede hans græsenke jævnligt tyske soldater op til kaffe og gjorde ingen hemmelighed ud af det. En gang kaldte hun ud ad gadevinduet på 2. sal på en soldat, der kom ned ad Lille Slagtergade: »Walther! Walther! Herein! Herein! Bei dem Blumengeschäft!« De var normalt flere i følge. Da vi havde WC i gården, kunne der også blive skyndet på dem, der sad for længe dernede: »Heinz! Mach schnell!«

Inden manden rejste til østfronten, var han åbenbart en fast lytter til den tyske presse, for fru Petersen kunne godt kalde på ham: »Johannes! Æ Nachrichten!«

Da kongesangbogen blev uddelt til samtlige husstande, spurgte vi fru Petersen, om vi måtte få hendes eksemplar, som vi havde god brug for. Vi var syv søskende. Men det afslog hun. Mere tysk var hun ikke, end at hun godt ville have en kongesangbog.

Dansk og tysk infiltration

Tyskhed og danskhed levede side om side og kunne ikke altid skilles ad. Af naboens fire døtre var én gift i Tyskland, en anden gift med en hjemmetysker i Haderslev (hun meldte sig ind i partiet meget sent på krigen, fortalte moderen), én var gift med en dansksindet i Haderslev, hvis søn var frihedskæmper, og endelig var én gift med en dansk statsborger, som efter nogle års ophold i København vendte tilbage til Haderslev og blev ansat hos Gestapo og efter krigen henrettet som stikker. Hans nevø – frihedskæmperen – vidnede i retten for ham. Han havde hjulpet med til at få frigivet danske frihedskæmpere, sagde han.

Værnemagten

De første år under besættelsen opførte værnemagtens soldater sig eksemplarisk. Deres blotte tilstedeværelse var en gene, men ellers opførte de sig korrekt. En aften kom min svoger cyklende ned ad Bispegade, hvor to soldater gik midt ude på kørebanen. »Weg von der Strasse!«, snerrede min svoger i kommandotone. Og de to fløj ind på fortovet. Da de opdagede, at det slet ikke var en tysk officer, men en civilklædt dansker (ganske vist også officer), kom der vrede råb fra dem, men for silde.

Hemmeligt politi og værnemagt var to adskilte ting de første år. Senere gik de to mere hånd i hånd. Naturligvis måtte de mødes i visse opgaver. Var værnemagten sabotageagt, kunne sabotører naturligvis også pågribes af værnemagten.

Men den påsatte brand hos Hundevadt i 1944 – lige efter politiets internering den 19. september, som blev foretaget af en tysk terrorgruppe, fik kun sit store omfang, fordi udkommanderede værnemagtssoldater stod og holdt brandvæsenet tilbage, indtil ilden havde tilstrækkelig godt fat. Kun Anton Hundevadt junior fik lov at slukke i sin egen forretning med en brandslukker.

Nedstyrtede fly havde stor interesse for drenge i vor alder. Engang styrtede et fly ned syd for Hoptrup, og vi cyklede derned en hel masse drenge. Flyet var bevogtet, så vi ikke kunne pille stumper af det. Besætningen var forlængst borte, flygtet eller taget til fange. Eller dræbt. Kun et par kurve med brevduer var endnu til stede. Vi ville gerne have sluppet duerne løs, men det var for risikabelt og hvilken betydning ville det have for englænderne?

Sympatien lå fra starten ganske klart hos englænderne. Når statsministeren advarede imod sabotage og uoverlagte handlinger, så blev han bakket op af vore lærere. Vi vidste godt, at de ikke var tyskvenlige, men måtte mane til besindighed. Alle lyttede til den engelske radio og fik nogle stumper med af

udsendelserne til andre lande. Nogle af udsendelserne var til at forstå, andre var på ukendte sprog. Udsendelser »für die deutsche Wehrmacht« indledtes med »The British Grenadier«, en kort og fyndig march, som vi i spejdernes tamburkorps, hvor jeg spillede marchfløjte, indførte i stedet for den tyske »Locken«, som traditionelt anvendes som mellemspill i både militære og civile tamburkorps i Tyskland. Vore instruktører fra brandværet var ikke så begejstrede for den ide. »Al musik er international,« sagde de. Og når de selv havde kunnet spille »Locken« i så mange år, kunne vi vel også. At den tyske værnemagts tamburkorps også spillede »Locken« understregede dog kun stykkets tyskthed.

Under et besøg hos en onkel på landet var det pressetid, og mine fætre lukkede op for at høre Christmas Møller, der opfordrede til sabotage. Det blev min onkel sur over og skændte på sine sabotagebegejstrede drenge, der ikke var rigtig kloge, at de ville rette sig efter den engelske radio. Hvad skulle sabotagen kunne hjælpe os? Desto før får krigen da ende! var fætrenes ræsonnement.

Ung demonstration

Ude vest for Over Jerstal styrtede et fly ned, som vor lærling, lange Jes Sørensen, var ude at se på. Besætningen var for de flestes vedkommende blevet dræbt i styrtet og havde fået en primitiv begravelse, de var bare kulet ned. Det krænkede hans følelser og sympati for de faldne, så han lavede et primitivt kors af tapetlister med en blyantsinskriftion: Her hviler fire tapre engelske flyvere. De gav deres liv for Europas frihed.

Den følgende søndag cyklede han ud og plantede korset på graven, men næste søndag, da han atter så til graven, var korset naturligvis væk. Tyskerne havde fjernet det og spurgt efter ophavsmanden. Det var da også meningen, at de skulle lægge mærke til

demonstrationen. I dag er der et ordentligt gravsted med to flagstænger.

Spadeslaget

Spadeslaget på Højskolehjemmet havde vi på ret nært hold. Vi så salatfadene fra Odense og Kolding komme med afslidt mørklægningsbemaling på lytglassene og den lokale brandbils ankomst. Vi kunne høre de barske mandsstemmers sang, da de uden for salen afsang en kampsang på melodi »Langt højere bjerge«. Men ellers trak det ud med at få dem arresteret. Damen i baghuset hos os kunne ved at stå op i vindueskarmen få et godt kig ned i Højskolehjemmets gård. Men da politiet ved mørkefald tændte nogle projektører for at have lys at arbejde ved, blev hun forskrækket og styrtede over til os i forhuset og råbte, at nu havde nazisterne sat ild på højskolehjemmet! Så slemt gik det dog ikke.

Politiet havde afspærret Højskolehjemmet, og det var en langvarig post for betjentene, så min ene storesøster og hendes kammerater gik hjem for at smøre mad til de sultne betjente.

Da en del af mødet var forbi, strømmede deltagere ud fra salen uden rigtig at vide, hvad der var foregået uden for. Mange havde overværet foredraget af nysgerrighed, nogle også af interesse. En af mine gamle klassekammerater, som ikke var nazist, havde været med og blev ligesom de andre mødt med tilråb og spytklatter, da de måtte løbe spidsrod mellem vrede mennesker. »Pøbelen råbte fy!«, stod der i »Fædrelandet« dagen efter.

Der var også hjemmetyskere blandt tilskuerne. De har næppe råbt fy, men en gruppe af de unge fordrev ventetiden med at fortælle historier og ligefrem opføre sketches. Mødet foregik om søndagen, og det kriminelle i det bestod i, at nazisterne havde optrådt i uniform og marcheret i uniform uden at have tilladelse hertil. De havde klædt

om ude i en skov ved Langkjær og efterladt deres civile tøj der. I mangel af skydevåben medførte de spader, som førtes på skulderen akkurat som danske soldater bærer »gevær i hvil«.

Både da politiet søgte at standse optøget undervejs, og da det prøvede at anholde de spadebevæbnede vagter, satte de danske nazister sig til modværge. Efter at de uniformerede mødedeltagere alle var kørt til arresten, fik politiet en travl nat med at foretage afhøringer og fremstille dem alle i grundlovsforhør inden 24 timer. Det blev langt hen på mandagen, inden de sidste slap fri. Den dag var det torvedag, og mange landmænd, som var taget til staden i lange støvler og spidsbukser, blev taget for løsladte nazister og fik tilråb og ukvemsord. Et par af mine store fætre fra landet kom op til os og holdt sig borte fra gaderne.

Ubehagelige oplevelser

Ved en anden lejlighed var det mig selv, der nær var blevet spyttet på. Der var hvervemøde for Frikorps Danmark på Behrens, og vi var en masse unge, der af nysgerrighed og af lyst til at demonstrere mødte op. Der var balkon rundt i hele salen, og der styrtede vi op. Der blev dog hurtigt sendt et par frikorpsfolk derop, hvoraf jeg genkendte én som Haderslevdreng. Han må nok have været 23 år. Lige så snart en af os så meget som rømmede sig, blev han håndfast smidt ud og kom ikke ind igen. Så vi holdt hurtigt op med at demonstrere. Vi sad trods alt spredt. Der kom nogle spydige kommentarer fra Sturmabführer K. B. Martinsen, som var den ene af talerne, til os »oppe på galleriet«: »I skulle hellere følge jeres store forbillede Christmas Møllers eksempel og flygte til Sverige eller England.«

Tilhørerne nede i salen var overvejende hjemmetyskere, så vidt vi kunne skønne. Og hvad ville de i frikorpset? Hvis de endelig

skulle kæmpe med tyskerne, ville de vel gøre det under tysk flag.

Som vor bestyrer engang sagde om en hjemmetsker, som havde meldt sig frivilligt: »Den familie har jo altid været tysk, så det kan man endda forstå.« At den pågældendes egen familie ikke var begejstret, var en anden sag. Den frivilliges broder, som boede i København, var engang hjemme på ferie og kom i forretningen. Selv om man var forsigtig i sine udtalelser, gav han alligevel udtryk for, at det var ikke til at forstå, at broderen havde meldt sig.

Åbenhjertige udtalelser fik man fra tysk side, men mest kommentarer til avisnyhederne. Det var ikke til at komme udenom, at de allierede havde gjort invasion på Sicilien. Men, tilføjede en tysksindet, som havde familie, der kæmpede på tysk side dernede, de kommer aldrig op på Etna! Der er spækket med maskingeværer!

29. august 1943 blandt spejdere

Den 29. august var jeg med spejderne på week-end til vor hytte ved Sandersvig. Vi var taget derud lørdag den 28. Søndag morgen kom vor nærmeste nabo og fortalte os, at der var undtagelsestilstand. Det betød blandt andet, at man ikke måtte færdes i optog eller samles mere end fem personer på åben gade. Hvordan skulle vi slippe hjem? Ganske vist kunne vi ikke vide, at byen var afspærret, men det var med nogen betænkelighed, vi nærmere os Haderslev.

Vi var tre, som havde taget turen til fods. Vi ville spare på cykeldækkene. Vi kom til Åstrupbro, hvor der stod en tysk vagtpost, som kun ville lade os passere, hvis vi havde »Ausweis«. Og et sådan kunne vi naturligvis kun få inde i byen. På kasernen, sagde han. Vi kunne ikke overbevise ham om nødvendigheden af at lade os passere. Vi overvejede allerede at tage turen ind over markerne, men kom så i tanker om, at vi alle tre havde en passerseddel, der tillod os at

færdes ude under luftalarm, fordi vi gjorde tjeneste i Spejdernes Hjelpekorps. Og ved hjælp af den slap vi ind.

Senere kom hovedstyrken, som var på cykel. Troppføreren cyklede her i forvejen og må have haft bedre overtalelsesevner end vi, eller også var der skiftet vagt i mellemtiden. I hvert fald fik hele spejdertroppen lov at passere. Tilmed i sluttet trop alle 25–30 mand. De cyklede op på Gammelting og trådte af lige for næsen af den tyske vagtpost, som ikke greb ind. Vi hørte også om andre, der var sluppet ind gennem posterne ved hjælp af tilfældige papirer, blot der var et stempel på af en slags. Det påstås, at én slap igennem med en kvittering for varekøb hos Hundevadt. Når man ser en Soldat Svejks-film, hvor tre krigsfanger kører med tog i Rusland ved hjælp af et spisekort fra en restaurant i Prag, tror man på muligheden efter at have oplevet 29. august.

Sympatier og antipatier

Da krigen brød ud var sympatien i min klasse og på vor skole på englændernes side. Men der gik rundt om adskillige elever med tysksindede forældre. De viste ikke forældrenes sindelag over for os, men stod splittet. Efterhånden blev nogle af dem flyttet til tysk skole, men nogle blev og tog deres realeksamen, eller hvor langt de nu skulle. Man kunne købe små emblemer med bomber eller fly, hvorved man støttede den tyske krigsproduktion. Det var kun overbeviste tysksindede, som købte og bar dem. Der sneg sig nogle stykker ind også i vor klasse. Piger, man havde anset for danskro, gik »over til fjenden«.

Da Danmark tiltrådte Antikomintern-Pagten var der store demonstrationer i København. Vi hørte også om den på skolen, og vore lærere diskuterede sagen ivrigt på lærerværelset. Så ivrigt, at de kom for sent til timen. Vi har selv meget ophidsede og gav os til at synge »Ned med Scavenius« på

melodi »God save the King«. Da skoleinspektøren omsider ankom – det var hans time – måtte han både have en forklaring på, hvad vi sang, og give os et par formående ord med på vejen. Han fortalte ikke, hvad der var sket i København, men at han vidste en del om, hvad der var foregået. Han vidste måske også bedre end vi, at vi havde anderledes tænkende iblandt os, skønt disse selv havde siddet og sunget med på »Ned med Scavenius«.

Apotekersprog

Der var et dansk og et tysk apotek i byen. Vi handlede selv på det danske, men blev måske sendt i byen af en nabo, der benyttede det tyske. Vi vidste, at man her gerne talte tysk med kunderne. Jeg skulle prøve, hvor langt man gik i praksis. Normalt kommer ekspedienten hen til disken og siger »Goddag, hvad skulle der være?« eller lignende. Ville man nu her sige det samme på tysk?

Det var provisoren selv, der ekspederede mig, og han indledte med et »G'dar!« som både kunne opfattes som tysk og dansk. Ved passende udtale gennem næsen røbede han intet. Jeg besvarede hans hilsen med et endnu mere utydeligt gynt. Så er det normalt kundens tur til at bekende kulør, men jeg havde en recept med, som jeg blot tog frem og foldede ud for næsen af ham uden at mæle noget. Recepten bar godt nok modtagerens navn, men da lægen havde skrevet den på latin, var provisoren nu på den, kunne jeg se.

Selv en dreng på 15 år fornærmer man ikke ved at tale tysk til ham, hvis han er dansk. Det var en vinterdag og mit overtøj havde hverken kongeblem eller andre ting på. I sidste ende har min påklædning nok set tilstrækkelig »dansk« ud, så han på dansk spurgte, om jeg ville vente eller jeg kom senere. Påklædningen kunne faktisk sige meget. Da skihuen dukkede op herhjemme, var min bror og jeg blandt de før-

Spejderen i korte bukser med gasmaske på og med stålhjelm er Egon Mårup i den påklædning, han brugte til ordonnanstjeneste i Spejdernes Hjælpekops. Naturligvis gik man ikke med masken anlagt til daglig.

ste, som fik en, fabrikeret i Odense og solgt i en dansk butik. Der kom mange bemærkninger på legepladsen om, at jeg gik med tysk hue. Det var vel at mærke inden krigsudbruddet. Mærkeligt nok kom nogle af bemærkningerne fra drenge, som senere viste sig at være ivrige tysksindede og i øvrigt selv antog skihue.

Når der var luftalarm, skulle jeg som ordonnans stille på Haderslev Vest – den nuværende hovedbanegård, Haderslev H. Her var offentligt tilflugtsrum i kælderen og her holdt et brandslukningshold til under Falck-assistent Lützens kommando. Slukningsholdet bestod af CB-pligtige, som det kaldtes dengang (i dag CF-pligtige). De CB-pligtige, som gjorde polititjeneste, kaldtes »føl«, fordi de altid fulgtes med en rigtig politi-

tjent, mens de, som gjorde brandtjeneste, kaldtes »kyllinger«. Når den røde hane galler, kommer kyllingerne. Lütken havde en brandbil med fra Falck, så vor brandstations eneste udstyr, som ikke var medbragt udefra, var en telefon, som havde forbindelse med kommandostationen på hjørnet af Nørregade og Gåskærgade. Her var kældrene helt under jordoverfladen. Vort telefonnet var ikke koblet til det civile net, men var et rent kommandonet for civilbeskyttelses- og varslingstjenesten. Vi kunne f.eks. ringe til vandtårnet, hvor nogle observationsposter holdt til. En nat hørte vi store brag og så lysskær i nordøstlig retning. Vi kunne fra vandtårnet få bekræftet, hvad vi havde set og hørt, men ikke få nøjere besked. Senere viste det sig, at en engelsk bombemaskine var styrtet ned i en skov ved Sillerup og havde tømt sin last af brandbomber ud over en mark. Mine fætre på egnen kunne fortælle, at man havde fundet spor efter vistnok 275 brandbomber.

Alarmer

I begyndelsen havde vi kun luftalarm om natten. I 1944 fik vi også dagalarmer. En eftermiddag var der overflyvning og luftalarm, og så fik vi stationens første brandudrykning til Ribe Landevej, hvor et projektil fra et fly havde antændt en sofa. Det var hurtigt slukket, og Lütken kunne lægge noget, der var et brandprojektil eller et projektil med lysspor, ved sin rapport. Da jeg ikke var brandmand, var det for en gangs skyld mig, der blev tilbage »for at kunne tage telefonen«. Ellers bestod vore aktioner mest i, at jeg for eksempel skulle cykle ud på Ribe Landevej og vække en mand, som ikke havde stillet på Byens sygehus. Sirenen kunne ikke høres så langt ude. Senere kom der en særlig sirene på et hus derude. Om stationen havde haft udrykninger inden min tid (jeg kom først med, da jeg fyldte 16 år), ved jeg ikke. Heller ikke om de blev brugt

senere, jeg rejste fra byen i foråret 1944. Überørt af luftangreb blev byen ikke.

Det var ikke egentlige luftangreb, vi fik, men beskadigede engelske fly lettede sig for bombelasten på uventede steder og styrtede alligevel ned. En af disse bombelettelser fandt sted i Haderslevs sydkant – på Årø-sundvej og Åbenråvej. Vi var den nat gået i kælderen, fordi der var så mange fly at høre. Ellers blev vi tit liggende i sengen. Tit var der dog også fly i luften, uden at der kom luftalarm. I kælderen hørte vi et par store brag og noget senere kunne en af vore fire husvagter melde fra en forbigående, at der var faldet bomber på hjørnet af Årø-sundvej og Åbenråvej. Uha, sagde vi, så har tante Sanne fået sig en ordentlig forskrækkelse. Hun boede Åbenråvej 8, på hjørnet af Lindevej. Næste morgen ringede min broder fra sin plads nede på Møllepladsen, at han netop havde set, at tante Sannes hus var stærkt ødelagt. Hun havde opholdt sig i stuen og der faldt en bombe på hver side af huset. De må have været små, siger man. Ellers havde hun ikke kunnet overleve. På Årø-sundvej havde blandt andet et af de høje huse på højre hånd fået beskadiget tagetagen, men huset stod.

Sabotage

Da jeg rejste fra Haderslev den 1. april 1944, stammer min viden om begivenhederne efter den tid fra anden, tredje eller fjerde hånd, så andre kan bedre berette om dem. Hvad der sivede igennem til mig var mest, hvad min tre år yngre broder har berettet. Han havde nu samme alder, som jeg selv havde haft ved besættelsens begyndelse.

Den eneste sabotagehandling, jeg har fået refereret, var rettet imod en tipvognsbane i Østerskoven; den var ikke nogen succes, fordi banen ikke længere var i brug. Det var nogle af mine gamle spejderkammerater, som lavede den. Efter sabotagen cyklede de hjem – hver kørte sin vej. Ingen måtte følges ad,

Legitimationskort, dog ikke det oprindelige i Haderslev fremstillede. Først efter 1. april 1944 blev bestemmelserne ændret, så alle voksne over hele landet – ikke blot i sikkerhedszonen i Jylland – skulle have legitimationskort. Egon Mårup kunne have fået udstedt et nyt kort uden at aflevere det gamle, fordi folkeregistrene ikke havde styr på, hvem de allerede havde udleveret til. Men nu fik han altså et nyt og afleverede det gamle.

Politikreds
Nr. 32

Legitimationskort
for
danske Statsborgere.

Navn Egon Mårup Hansen

Stilling Handelslærling

Bopæl Kongebrovej 20

Født d. 1/9-1926 i Haderslev

Indehaverens
Underskrift Egon Hansen

Folkeregister

d25 /7 1944.

Kortet skal altid medføres.

O. O. B. & Co.

og kun små veje måtte bruges. Hovedvej 10 slet ikke. Ikke før man var inde i byen naturligtvis. Ejner Ravn kom velholdent hjem til Skibbrogade og lå i sin seng og talte detonationerne, som kunne høres inde i byen. Så sov han beroliget ind.

Knap så roligt kom to andre til at sove, som havde fulgt forskriften og var kommet helt ind i Haderslev. De kom til at mødes på Christiansfeldvej og cyklede ned forbi kaserne. Her var det tyske feltgendarmeri, som boede på Missionshotellet kommet til stede, og standsede alle trafikanter, som kom fra nord, og haps røg de to sabotører i nettet og kunne ikke klare frisag. Det skete så sent på besættelsen, at de ikke nåede at

komme til Tyskland. Ejner Ravn gik under jorden, da de andre ikke mødte på aftalt sted næste dag.

Det var ikke blot sabotører, som gik under jorden. Provst Flensmark, som havde talt tyskerne temmelig meget imod, fik et praj om, at man var ude efter ham. Da Gestapo kom og ringede på, lukkede tjenestepigen, Marie, op og gav dem en sludder for en sladder, mens provsten forlod huset ad bagvejen. Han ragede sit karakteristiske fip-skæg af og søgte tilflugt hos en missionær Brønnum i Roskilde. Han var sekretær for Sudan-missionen, og der kom en del mennesker hos ham i ærinder desangående. Blandt andre havde min senere svigerfar set

ham i huset. Næste dag traf de hinanden på gaden, og min svigerfar hilste på provst Flensmark, som for hjem til Brønnum og sagde, at nu måtte han flytte. Han var blevet genkendt på gaden!

Befrielsen

Freden begyndte så småt den 18. april 1945. Store hvide busser fyldt med KZ-fanger på vej til Sverige kørte gennem Nørregade. Min bror Bent, som lige var konfirmeret, fortæller, at han græd. Især når et eller andet kendt ansigt dukkede op. Hvem det var, kan han ikke huske mere, men der var nogle politifolk iblandt. Mange havde Monty-huer på. Det var første gang, man så dem, og man troede, det var alpejægerhuer. De var nok snarere taget fra tilfangetagne engelske soldater.

Den 1. maj eller lige deromkring var Bents klasse nede at se gasværket. Hitler var lige død, og ovre på Sømandshjemmet, som var indhegnet med krigs-pigtråd, gik flaget på halv. Birthe Høyer jublede og råbte hurra, mens andre tyssede på hende. Tyskerne var her jo endnu og gasværksmanden, der viste dem rundt, var hjemmetysker. Ak ja, nu havde de ventet så længe på Hitlers død i det håb, at en sådan begivenhed kunne vende alt til det bedste. Nu skete det så sent, at det ikke fik nævneværdig betydning.

Bent var henne i en fotoforretning for at købe en film. Nu blev der sikkert brug for at tage en masse billeder. Ja, men man kunne ikke skaffe film, før krigen holdt op. »Ja,« sagde Bent, »men folk siger, at den holder op i dag. Himmler er i byen!«

Det var han nu alligevel ikke, og krigen holdt heller ikke op den dag. Der var ellers delt gule løbesedler ud fra det lokale frihedsråd. Og byens forvaltning havde evakueringsplanerne i orden. Folk vidste, hvor de skulle hen. Bagagen var pakket. De skulle til Stevelt, familien derhjemme. Bent var dog lidt bagefter og blev skældt ud herfor, men

han mente, det kunne nås endnu. Der gik mange rygter. Mogens Kalsbøll havde i telefonen fået bekræftet fra Padborg, at man der kunne se englænderne ovre ved Mørvig.

3. maj

Det blev så den tredje maj, og nede foran porten var der fem tyskere, som ville overgive sig. De ville ikke kæmpe. De var nemlig ikke frivillige. De var slet ikke fra Tyskland. Én var fra Polen, én fra Elsass, én fra Slovenien, én fra Østrig, mens den sidste ikke havde anden undskyldning, end at han var fra Schlesien. Så kunne folk selv bestemme, hvilke af landene der var tyske eller ej. Pludselig dukkede en officer op, og da han kunne se, hvad der var galt, trak han sin pistol og sigtede lige ned i asfalten. Opløbet spredtes i en fart.

Samme aften skulle Bent møde på Harmonien til instruktion for husvagter. Han var lige blevet det, men havde endnu ikke fået nogen instruktion. Undervejs hertil blev der luftalarm, og så skyndte alle sig hjem i en fart. Senere blev der ikke lejlighed til at indhente det forsømte med hensyn til uddannelse af husvagter.

De hvide busser

Den 4. maj var en klar solskinsdag. En af vore søstre skulle til Sorø for at begynde som elev på et husholdningsseminarium. Men det kneb med toggangen, og en bekendt havde ordnet det, så hun kunne komme med en af de hvide busser. Hele formiddagen stod de på torvet og ventede med trækvognen, hvorpå bagagen lå. En masse tyske lastbiler passerede med kurs mod syd med kampglade soldater. Der blev blæst luftalarm. Trækvognen blev stående, vor søster måtte i nærmeste tilflugtsrum, og Bent løb hjem for at passe sit husvagtjob. Engelske jagere var over byen og beskød ude på Åbenrå landevej de bilkolonner, de lige hav-

Nr. 205

Luftbeskyttelses-Tjenestebevis.

Navn: Egon Hansen

Bopæl: Kongebrovej 20

deltager i Luftbeskyttelsen som Ordonnans

og er tildelt Social - tjenesten.

den 15/11 1944.

Egon Hansen
Luftværnschef.

S. c. L. Form. 340.

O. O. B. & Co.

Luftbeskyttelses-Tjenestebevis – svarende til det, der gav forfatteren adgang til at komme hjem den 29. august 1943. Det gamle måtte afleveres ved flytning, men et nyt blev udleveret i Middelfart.

de set. Da Bent nåede hjem, var det værste ovre. Lidt efter kom aflæsningen, og da en af beboerne kom op af den hjemlige kælder, spurgte hun, om englænderne nu var kommet igennem vor by. Nej, så hurtigt gik det heller ikke. Bent op på torvet igen for at vente på hvide busser. Lidt efter kom man kørende sydfra med dræbte og sårede tyske soldater. Bilerne var skudt i brand lige ved bygrænsen. Soldaterne var flygtet ind i Rævkjær Skov, men ikke alle nåede i sikkerhed. Også ved Hoptrup blev flere biler ødelagt. I dag står en mindesten på stedet for Royal Air Force's sidste kamp i Danmark.

Luftalarm var efterhånden ingen sensation. En dag havde man 19 alarmer.

4. maj 1945

Om aftenen den 4. maj skulle Bent til spejdermøde – et førermøde – såkaldt stabs-

møde, der skulle begynde 20,30. Men man skulle lige høre den engelske radio, som efter et par minutters forløb afbrød de planlagte meddelelser med frihedsbudskabet. Og så var de alligevel ikke helt sikre på, at der nu også var fred. General Lindemann, den øverstkommanderende i Danmark, havde jo lovet at kæmpe til sidste patron. Der kom en regnskylle og de sidst ankomne førere kom lige til en fredsskål – i æblemost.

På gaden skete der mere og mere, efterhånden som budskabet blev videregivet. Fra vore egne vinduer vinkede man over til genboerne, som man ellers aldrig havde nogen kontakt med. Skønt det var sent på aftenen, blev flagene hejst. Begge mine yngre brødre løb ned i byen. På posthuset og hos amtslæge Lauritzen havde de levende lys i vinduerne. Senere hørte vi, at man spontant havde gjort det samme overalt i landet.

I Nørregade og på Torvet var der sort af

mennesker. Samlingen af tyske vejskilte blev væltet. Folk sang fædrelandssange. Men det blev alligevel ikke til noget rigtigt. Oppe ved kaserne var der tyst og stille. Kun vagt-posten så man. Ingen andre soldater var uden for kaserne.

Folk gik hjem og fik kaffe(erstatning). For at være udhvilede til næste dags forventede begivenheder gik man i seng ved 23-tiden, men hørte kort efter jubel og sang i gaderne. Amerikanerne!? Ja, selvfølgelig! De stod jo i Flensborg, så hvorfor skulle de ikke allerede kunne være i Haderslev. I tøjet igen. Hurtigt. Pyjamasjakken gør det ud for skjorte. Men nej. Det var bare en flok glade mennesker. Bent og Frode fulgte med strømmen op til Falck-stationen i Vestergade, hvor vagtværnet havde hovedkvarter. Sang frihedssangen. Gik ud til borgmester Thulstrup på Ribe Landevej. Det samme gentog sig. Ligeledes hos Stiftamtmanden. Folk gik med hinanden under armen tværs over gaden. Trafik var der ikke noget der hed. Da de passerede hjemmet på tilbagevejen, gik de op i seng.

Næste morgen så Bent de sidste af 500 engelske flag blive delt ud hos boghandler Meyer. Nå, man klarede sig vel uden. Kirkeklokkerne kimedede freden ind. I Gammel Haderslev kirke faldt en klokkekegel ned på grund af den timelange ringning. Og så ventede man på befrierne. Rygterne om dem var foreløbig det eneste. Første rygte: De kommer klokken 3. Bent gik om på Thedes Gæstgivergård. Med plakatfarve havde man malet numre på bilerne.

Freden og arrestationer

Der var livlig kørsel med biler med og uden nummerplader. Inde i gården sås danske politibetjente i uniform. Det havde man ikke set siden den 19. september. Klokken tre rykkede de ud for alvor. Med armbind. Hvor mon de stammede fra? Rundt om i byen var vagtposter stillet ud. Han genkendte mange

som spejdere eller gymnasiaster. Også nogle af de studenter, der havde gået hjemme hele vinteren. Højskolehjemmet var en slags hovedkvarter. Påklædningen var tilfældig og mere eller mindre hensigtsmæssig. Nogle havde gammelt soldatertøj, andre kedeldragter, men ingen var ens. Om aftenen ventede man stadig på amerikanerne eller englændere, men intet skete.

Men oppe ved arresten og politistationen skete der noget. Frihedskæmperne kom med folk, som skulle interneres, og publikum piftede og kom med begejstringshyl. Rundt omkring kunne man opleve, at folk blev afhentet på deres bopæl. Bagefter har man sagt, at mange blev interneret uden grundlag eller på for svagt grundlag. Men en del, som ikke blev interneret, blev til gengæld udsat for tilfældig forfølgelse. En pige, jeg havde gået i klasse med, og som havde gået med tyske soldater, blev således forfulgt til sit hjem på Klosteret og nåede akkurat at undgå at få sit hår klippet af.

Hvor mange, der blev »hentet« i Haderslev, vides ikke. Men ude fra Dammen kunne man tælle op mod 150, når de gik gårdtur i Højskolehjemmets have.

6. maj var det alvor. Nu skulle englænderne komme. FDF og spejdere marcherede med faner i spidsen ud til bygrænsen for at tage imod. Der kom ingen. De gik hjem igen og klædte om. Det var søndag. Om aftenen stod Bent ved Haderslev Bank, da en engelsk »truck« kom trillende ned ad Nørregade. Helt alene. Skønt der stod tusinder af mennesker, gik det for sent op for dem, at her kom den første mand fra den frie verden. Ud for Carl Nielsen brød mængden dog sammen om vognen. Bent løb efter og fulgte med op til Gammelting. Tog manden i hånden. Det var konsul Oscar Christensens søn fra Kolding. Jubelen ville ikke tage ende, men da soldaten, som ovenikøbet viste sig at være dansker, sagde, at han skulle hjem til sin moder, som han ikke havde set i syv år, fik han lov at slippe.

Englænderne kommer

Mandag den 7. maj skete det endelig. Efterhånden havde man hørt så mange rygter, at man ikke rigtig troede på noget.

Torvet var fyldt med mennesker, og nu kom de første englændere i gulmalede panservogne, som om de kom lige fra Afrika. Englænderne fik overrakt en tryksag fra lokalkomiteen for frihedsrådet. Ingen havde tid at læse den. Alle jublede og råbte hurra. Solen skinnede. En spejder sad på forreste panservogn med troppens fane. Bent sprang op på en af de forreste lastvogne og kom med helt op til Stadion. En stolt følelse at mærke begejstringen slå englænderne i møde, man var lige ved at tro, det var en selv, folk råbte op til. Nogle studenter sang engelske sange og afleverede en engelsk fane til soldaterne, hvorefter de gik videre. Underligt at man sådan kunne forære en fane væk. Tilmed en engelsk, som havde været gemt væk under krigen. Men den slags skete over alt i Europa. I Normandiet afleverede en fransk bonde en laderamme med geværpatroner, da han på invasionsmorgenen blev spurgt om vej. Patronerne har næppe passet til amerikanernes våben, men de var gemt til denne dag.

Englænderne delte tyggegummi ud. Ungdommen sprang på den ene truck efter den anden, men blev altid smidt af på Christiansfeldvej. En gang var Bent lige ved at sætte sig i nogle snavsede tallerkner. Soldaterne havde ikke vasket op. Alle bad om souvenirs. Min søster fik et hattemærke fra en Montyhue. Hun gik egentlig til eksamen på seminariet, men hvem kan holde ud at gøre alvor af en eksamination, når man sidder i første parket til verdenskrigens afslutning?

Det var festlige dage. En dag stod Bent oppe på Torvet, da en major spurgte, om nogen kunne engelsk. Uffe Hansen meldte sig straks. Han kunne dog ikke fortælle, hvor »the barracks« lå, men det kunne Bent. Så

blev han straks engageret som tolk for resten af eftermiddagen. Efter en tur til kasernen (»the barracks«) kørte de rundt til alle byens hoteller, hvor han måtte optræde som tolk hver gang, da ingen her kunne engelsk. Han havde ellers ikke haft engelsk i to år endnu og følte sig ikke på forhånd stærk i sproget. Heldigvis havde deres engelsklærer, adjunkt Schau, medlem af frihedsrådets lokalkomite, i god tid forberedt dem. De havde tilmed fået udleveret to dupliserede sider, som tog specielt sigte på situationer ved en kommende befrielse – med eller uden kamp. Denne lærdom kom ham nu til nytte. Ikke blot over for englænderne, men også over for de mange tyske og allierede fanger, som befandt sig i byen eller blev bragt dertil efter befrielsen.

Dengang lærte man tysk fra 4. skoleår, men kun engelsk fra 7. skoleår, hvis man da i det hele taget fik engelsk. Kun få af den ældre generation kunne engelsk. En engelsk bil, hvis besætning spurgte om mekanikerhjælp, fik to ubehjælpssomme svar, før Bent kom til. Det ene: – Bezin is knapp here! og det andet: – General Motors! ledsaget af en håndbevægelse i retning af Storegade, hvor Hesselberg holdt til.

Danmarks befrielse 1945 er blevet udråbt som en begivenhed, der overgik genforeningen i 1920. Kun de, der har oplevet begge begivenheder, kan sammenligne. For os, der kun oplevede den sidste, var den stor nok. Sammenligner man de to spand af år, hvor man var under fremmedherredømme og mængden af litteratur om samme, ser det ud, som om genforeningen var den største. Antallet af »Genforeningssten« i Danmark overgår vist også antallet af »Befrielsessten«, skønt flere mennesker var vidner til befrielsen. Forhåbentlig kan denne beretning udfylde et savn for dem, der har ledt forgæves efter skildringer fra besættelsestiden i Sønderjylland.

Hjemmetysk historiepynteri

AF BJØRN SVENSSON

Det er en sjælden foreteelse, at en hjemmetysk historiker tager for sig af den varme grød, som mindretallets historie, især fra 1933 til 1945, har sat på bordet. Men nu har Gerd Callesen givet sig i kast med opgaven. Lidt ad en omvej ganske vist, idet han har kritiseret de danske historikere, der har skrevet det tredje bind af Aabenraa bys historie. Gerd Callesen kan på den måde glide uden om de problemer, han foretrækker at lade ligge, medens han kan tage de spørgsmål op, hvor han mener at sidde med trumferne.

Og ret skal være ret. Gerd Callesen kan med føje anke over forskellige ting i fremstillingen, og det ville for resten også være mærkeligt andet i en bog på næsten 300 sider, der handler om en nordslesvigsk by i tiden fra 1864 til 1945.

Gerd Callesen har f.eks. ret, når han kritiserer en fremstilling, der side 165 lader socialdemokraterne tilbyde at stemme på en tysk borgmester i 1929, men side 175 taler om begivenheden som et forgæves tysk forsøg på at få socialdemokraterne til at stemme på en tysk kandidat. Jeg må også give ham ret, når han protesterer imod, at forskellige Hindenburg-arrangementer i den tyske skole i 1927 tages som bevis for, at børnene blev opdraget til at hylde de nationalistiske og revanchistiske ideer. Hindenburg var jo vitterligt Tysklands præsident. Specielt er det urimeligt at anføre, at Hindenburg (i 1925) var blevet valgt af højrepartierne, inklusive nazisterne. Dengang betød nazisterne intet. Og Hindenburgs holdning som præsident var sådan, at socialdemokraterne støttede hans kandidatur ved præsidentvalget i 1932, fordi han da var demokraternes bedste kort mod Hitler. Det

kan ikke belaste hjemmetyskerne, at de har hyldet Hindenburg på det tidspunkt.

Men Gerd Callesen er for ensidig nationalistisk polemiker til, at han kan bjerge sin videnskabelige samvittighed som historiker frelst i land. Han skrev sin kritiske anmeldelse af Aabenraa bys historie, bd. III, i Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswigs skriftrække, hefte 31/32 (årgang 1975). Dr. Gottlieb Japsen, der i byhistorien har skildret den vanskelige tid 1920–40, og som er den hårdest angrebne, har fået optaget et svar i samme skriftrækkes hefte 33 (årgang 1976). Gerd Callesen har yderligere en imødegåelse af dette svar i samme nummer. Da Japsen vel næppe indlader sig på fortsat debat med Gerd Callesen på dennes vilkår, og da problemerne også har interesse for en dansk læserkreds, skal der i det følgende gives en oversigt over diskussionen og det lys, den kaster over det tyske mindretal.

Inden jeg tager fat på de hovedspørgsmål, som især kan gøre krav på opmærksomhed, vil jeg gerne med et par eksempler endnu engang dokumentere, hvorfor det er så svært at respektere Gerd Callesen.

Rigsarkivar Johan Hvidtfeldt skriver i sit afsnit i byhistorien (1940–45), at den tyske folkegruppe ikke havde taget helt klar stilling til spørgsmålet, om tyskerne, der jo fik Rudolf Stehr anbragt som kontorchef i det danske statsministerium, fordi de ikke kunne og ikke ville deltage i folketingsvalget i 1943, alligevel kunne stemme på et dansk parti, nemlig Frits Clausens. Om valgresultatet er der ikke uenighed. Gerd Callesen siger, at parolen om at afholde sig fra deltagelse i valget „i det store og hele blev fulgt“. Hvidtfeldt mener omtrent det samme,

når han forsigtigt reserverer sig, at „der var vel nok tyske stemmer“ blandt de 211, Frits Clausen fik i Åbenrå i 1943 (mod 146 i 1939). Men uenigheden gælder den klare eller uklare stillingtagen. Callesen siger herom, at „folkegruppen utvetydigt – og imod Himmlers ønske – havde taget stilling til spørgsmålet om valgdeltagelsen“, og han afviser forarget korreksende Hvidtfeldts forbehold med et: „Was soll das?“

Det er imidlertid Hvidtfeldt, der har ret. Folkegruppens fører, dyrlæge Jens Møller, havde ganske vist til hensigt loyalt at opfordre hjemmetyskerne til at undlade deltagelse i valget, men Himmler ønskede deres støtte til Frits Clausen. Forhandlingerne derom resulterede i et forslag om, at de officielt ikke deltog i valget, men reelt gjorde det alligevel, og denne instruks skulle gå videre mundtligt fra mand til mand (SS-brigadefører og generalmajor i politiet Behrends, Vomi, pr. fjernskriver til Himmler den 12. marts 1943 med henvisning til forhandlinger mellem Best, Jens Møller og Frits Clausen, Parl. beretn. XIV, bind I, side 213). Og Jens Møller tog i alle tilfælde det hensyn til Himmler, at han gjorde sin tale tvetydig.

Den tyske konsul Lanwer, Åbenrå, skrev i sin indberetning til den rigsbefuldmægtigede Best om et underføremøde i Tinglev den 14. marts, at Jens Møller »lod den mulighed stå åben og viste forståelse for, at en del af folketytyskerne ville stemme på Frits Clausen ... Kort sagt: Dr. Møller kommenterede den officielle valgparole om Ikke-deltagelse således, at tilhørerne fik det indtryk, at det ikke var forbudt at stemme på Frits Clausen, måske endog meget forståeligt. Fremfor alt kunne man af dr. Møllers udtalelser slutte, at han regner med valgdeltagelse af en vis procentdel af folketytyskerne og som folkegruffefører ikke kan forhindre dette.« (Parl. XIV, bd. I, side 216).

Ordene »den officielle valgparole om ikke-deltagelse« var understreget i Lanwers indberetning og afslører til overmål, at Jens

Møllers holdning var bevidst tvetydig i overensstemmelse med en uofficiel parole. Altså: »Was soll das?«

Tysk angiveri

Gerd Callesens forsøg på at pynte op på det tyske mindretal rækker også til angiveriet, hvor han med henvisning til Aage Trommer vil hævde, at der kun eksisterer et enkelt – og endda tvivlsomt – tilfælde af angiveri fra medlemmer af det tyske mindretal. Men angiveri er jo andet end anmeldelse af en sabotør. I bladet Nordsleswigsche Zeitung blev danske hængt ud på en måde, der svarede til offentligt angiveri, hvilket ingen kunne være i tvivl om, eftersom Asmus von der Heide selv den 16. august 1941 i en artikel med angreb på en dansk præst skrev, at »når vi ikke nævner hans navn, så er det kun for ikke at bringe ham i alvorlig fare«. Men det almindelige var, at navnene blev angivet.

Angiveriet var desuden sat i system indenfor det tyske mindretal. En partibefaling fra dyrlæge Jens Møller »erindrer endnu engang om den løbende indsendelse af politiske beretninger, boykot, afskedigelser osv. til kredslederne«. Kredslederne skulle to gange om måneden sende indberetninger til Organisationsamt, og under retssagen mod mindretalsledelsen blev det klarlagt, at der fra Organisationsamt systematisk blev videre sendt indberetning til tyske tjenestesteder som Vomi (Volksdeutsche Mittelstelle), det tyske konsulat i Åbenrå (og dermed de tyske myndigheder i København), Abwehr-Nebenstelle, Århus, og S.D. Aussenstelle i Åbenrå. Partiapparatet fungerede med andre ord som et velsmurt efterretningsvæsen (S.D. Aussenstelle i Åbenrå havde f.eks. 4–500 navne i kartoteket og 2–300 personalakter i arkivet) med mange indberetninger, der kun kan karakteriseres som angiveri.

Man gravede også gamle sager frem. Lektor Viggo Rosent var i 1938 efter aftensko-

leundervisning overfor en elev kommet med nogle nedsættende udtalelser om Hitler. De blev opsnappet og viderebragt af nogle tyske, og han blev derfor trukket frem under besættelsen i en kampagne »Rosent muss raus!«, der 31. marts 1941 endte med, at han blev overfaldet og »afstraffet« korporligt af to unge SK-folk, der havde gjort det efter ordre af SK-lederen, lærer Otto Korsch; overfor domstolen efter 1945 forsvarede Korsch sig med, at han selv havde handlet efter højere ordre, uden at han dog ville oplyse, hvem ordren stammede fra. Formodentlig har man villet demonstrere, at det virkelig var farligt at udsætte sig for tysk mishag, selv hvor det ikke førte til anholdelse.

Hvordan indberetningssystemet fungerede indenfor det tyske mindretal, kan illustreres med følgende eksempel. Amtmand Kresten Refslund Thomsen brød efter et amtsrådsmøde op med bemærkningen, at han skulle skynde sig hjem for at høre radio fra London. Det fortæller amtsrådsmedlem Jørgen Schmidt, Østerterp, i overensstemmelse med opfordringen til at fremkomme med stemningsoplysninger, til kredsleder Jep Schmidt, der tager det med i sin indberetning til Peter Larsen, Organisationsamt, hvorfra meddelelsen spredes til diverse tyske tjenestesteder. Da indberetningen forlader Jep Schmidt, er det desuden anført, at amtmænd som næppe nogen anden har forsøgt at begrænse den tyske befolknings rettigheder og eksistensmuligheder, ligesom det oplyses, at såvel Breitscheid og Scheidemann som andre emigranter og jøder regelmæssigt er hans gæster, ja, en jødisk familie fra Berlin har i flere måneder opholdt sig på hans bopæl.

En del af denne indberetning er gengivet i byhistorien side 218, men Gerd Callesen kan ikke se andet, end at citatet er en ret harmløs beretning.

Når Gerd Callesen af uvidenhed eller af flothed overfor kendsgerningerne giver mindretalsbilledet en drejning bort fra det ubehagelige, er det så meget mere udfordrende,

at han antaster den videnskabelige hæderlighed og korrekthed hos de danske forfattere.

Gerd Callesen gør meget ud af en beskyldning om, at dr. Japsen har skrevet mod bedre vidende, når han hævder, at de danske roklubber var nationalt neutrale. Jamen det har Japsen ikke »hævdet«. Han har bare som forudsætning haft den gængse sprogbrug. Japsen skrev i byhistorien side 184 om opdelingen af det sociale liv efter nationale retningslinier, der strakte sig lige til roklubber og afholdsforeninger, og fortsatte: »Rektor Gäde fremkom (i Deutscher Volkskalender 1931, side 69) med nogle karakteristiske bemærkninger om de upolitiske roklubber, der blev oprettet i Nordslesvig efter 1920: de havde et helt igennem dansk præg, sagde han, og deres både var »nach dänischer Art«. Han mente, at »für ein deutsches Leben war in diesen Verein kein Platz«.

Japsen har altså ikke »hævdet« et bestemt synspunkt, men har brugt udtrykket »upolitisk«, jævnfør side 168. Han kunne for den sags skyld også godt have brugt udtrykket »nationalt neutrale«, idet man derved naturligt må forstå, at der ikke er politiske eller nationale formålsparagraffer og ingen politiske eller nationale betingelser ved optagelse eller valg. På den anden side er det en kendt sag, at selskabelig omgang i rammer, der præges af et nationalt flertals sprog og skikke, svækker det nationale mindretal. Skønt der ikke drives en bestemt politik, kan samværet få politiske konsekvenser. Da Japsen så udførligt har gengivet det tyske standpunkt, at ingen kan være i tvivl om problemstillingen, er det helt urimeligt, at Gerd Callesen med vold og magt vil have ham placeret som en videnskabsmand, der skriver mod bedre vidende.

Gerd Callesen vil også gerne have stemplet dr. Japsen som en historiker, der benytter sig af fortællinger. Japsen har søgt at karakterisere holdningen hos Apenrader Tageblatt bl.a. ved at henvise til, at det i 1922 hylde-

de ekskejseren i Doorn i anledning af hans 63-års fødselsdag, men derimod karakteriserede den kendte tyske socialdemokrat, tidligere indenrigsminister Rudolf Breitscheid som »ein nationaler Schädling« i det nord-slesvigske grænsespørgsmål.

Nu angriber Callesen dr. Japsen, fordi han ikke har oplyst, at Breitscheid har skrevet artikler i Hejmdal, hvilket Callesen anfører som et formentlig undskyldende moment. Callesen meddeler ikke, hvornår disse artikler stod i Hejmdal, så man kan se, om der er en tidsmæssig sammenhæng. Callesen oplyser ikke, hvad Apenrader Tageblatt selv gav som begrundelse for skældsordet (som bladet iøvrigt var tilbøjelig til at anvende imod tyske socialdemokrater, se byhistorien side 175). Callesen tør ikke engang selv tillægge artiklerne i Hejmdal (hvor den første fandtes i 1919) væsentlig betydning i denne forbindelse. Han er så usikker, at han nøjes med at skrive, at artiklerne »wohl von Bedeutung ist«, når man vil vurdere Tageblatts holdning.

Men vi kan jo spørge Callesen, om han tror, at Apenrader Tageblatt ville have optaget Breitscheids artikler, hvis det havde fået dem sendt. Hvis ikke, må man gå ud fra, at det var Breitscheids meninger, der ophidsede bladet. Under alle omstændigheder forekommer Japsens bemærkning om, at bladets harme skyldtes Breitscheids placering i grænsespørgsmålet, mig meget mere oplysende end Callesens tøvende forsvarshenvi- ning til, at der har været artikler i Hejmdal, hvor Breitscheid f.eks. kan have ønsket at gøre danske læsere bekendt med, at der også fandtes anstændige tyskere.

Overfor det forkastelige i, at Callesen på dette løse grundlag anfægter Japsens vilje til at fremlægge alle relevante kendsgerninger, har jeg ikke fundet det ulejligheden værd at gå Tageblatt og Hejmdal efter for at granske sammenhængens detaljer. Men da hændelsen er placeret i 1922, vil jeg gætte på, at det drejer sig om de samme synspunkter,

Breitscheid dette år tog til orde for i den tyske rigsdag i grænsespørgsmålet, og som Gerd Callesen citerede side 123 i sin dissertation (offentliggjort i 1970) med den anerkendelse, at de dog adskilte sig fra de højreb- borgerlige (der som bekendt blev repræsenteret af Apenrader Tageblatt). Dengang pri- ste Callesen den socialdemokratiske holdning på bekostning af den højreb- borgerlige. Nu sø- ger han derimod efter undskyldninger for de højreb- borgerlige, der stemplede hans national- politiske forbilleder som nationale Schäd- linge.

Verdenspolitik og nazisme

Gerd Callesen opholder sig meget ved småting, såsom om Flensborgs politichef ret- telig bør tituleres politidirektør eller politi- præsident, og han bruger en hel side på at forklare, at hverken 1940 eller 1945 burde anvendes som afsnitsbegrænsning i Åben- rås byhistorie. Han synes, at valget af Buch- reitz til borgmester i 1946 er en vigtigere begivenhed i byhistorien end maj 1945, da tyskerne afløste de danske i fængslerne. Samtidig understreger han, at lokalhistorien skal behandles i den store sammenhæng, ja, Åbenrå skal vurderes under en verdenspoli- tisk synsvinkel. F.eks. mener Callesen, at det bør nævnes, at det formodentlig var verdens- krisen 1873–1897, der var skyld i, at Åben- rå ikke fik erstatning for den forsvundne sejskibsbygning. Men uanset verdenskrisen fik Flensborg da et dampskibsbyggeri, og hvorfor så give verdenskrisen skylden for, at Åbenrå ikke fik en sådan udvikling?

Gerd Callesen er tilsvarende utilfreds med, at man ikke i omtalen af Køllerpolitikken ind- gående har skildret dens forudsætning, nem- lig det tyske riges overgang til stormagtens verdenspolitik, der krævede, at indre mod- sætningsforhold blev ryddet til side, for at man kunne optræde des stærkere udadtil; den administrative germaniseringspolitik i Nordslesvig var et led i en tysk udvikling,

der skabte en aggressiv ekspansionspolitik, »die dem deutschen Nationalismus im Unterschied zu dem dänischem eine Gefährlichkeit verlieh, die dem dänischen Kleinstaatsnationalismus notwendigerweise abgehen musste.«

Tidligere har Gerd Callesen fremstillet Køllerpolitikken som et udslag af en ny nationalfølelse, der var en fælleseuropæisk foreteelse med krav om en national ensretning, som også greb over til små lande som Danmark, hvor man undertrykte det færøske sprog. Da Callesen trods gentagne opfordringer ikke har fremlagt beviser for denne danske Køllerpolitik, der åbenbart skulle tjene som undskyldning for den tyske, er han altså nu kommet i tanker om, at der måske kan ligge en art undskyldning i, at stormagten måtte leve op til andre krav end det lille land. Jeg finder, at Tyskland havde kunnet optræde med større styrke udadtil, hvis det havde opført sig mere menneskeligt overfor danskheden i Sønderjylland, og det kan kun være et specielt kompleks, der kan få Callesen til at forlange, at dette spørgsmål skal have en indgående behandling i Åbenrås byhistorie, medens den 5. maj, der atter gjorde det muligt at trække vejret frit i Åbenrå, skal skydes til side. Selv en internationalistisk, marxistisk historiker kan altså være belastet af sin hjemmetyske udgangsposition, og det mærkes tydeligt, når vi nu kommer til de psykologiske problemer, der er knyttet til det tyske mindretals hastige overgang til nazismen.

Dr. G. Japsen tager varsomt på dette forhold. Side 194 understreger han, at det er svært at sige, hvor dybt nazismen trængte ind i det tyske mindretal. »Sandsynligheden taler for, at den ældre generation mere eller mindre lukkede øjnene for de sider af det brogede nazistiske tilbud, som ikke harmonerede med deres tidligere indstilling.« Japsen fremhæver også, at førende tyske Åbenråfamilier, som f.eks. Jacob Jebsen, holdt sig udenfor. Det samme gjaldt en kreds af tro-

ende kristne, hvis centrale skikkelse var pastor Beuck. At det frivillige brandværn, uanset sit tyske flertal, mødte op ved kongemodtagelsen i 1938, tages også som en demonstration mod partikursen. Da nazisterne samme år gennemførte en stor »Bekendtnismarch«, skrev Hejmdal: »Endnu engang forbløffes man over at se det tyske borgerskab så svagt repræsenteret i rækkerne.« Og overgangen til Hagekorset kostede det tyske mindretal mange arbejderstemmer.

To ting trak i retning af nazismen, mener Japsen. Først og fremmest troen på, at Det tredje rige ville vise sig i stand til at rive Nordslesvig fra Danmark igen. For det andet var det tysksindede borgerskab gennem flere generationer blevet opdraget til begejstring for det kejserlige Tysklands beslægtede idealer og dermed – for at citere rektor Buchreitz – ideologisk forudbestemt til at gå ad Nazis vej.

Spørgsmålet er nok endnu mere kompliceret. Dels vil der altid i et nationalt mindretal være en vis loyalitet overfor Moderlandets styre, dels er mindretallet rent faktisk afhængig af den økonomiske og moralske opbakning, man kan få fra Moderlandet, og det kommer til at øve indflydelse på holdningen. Endelig er der tanken om et folkefællesskab i stedet for klassekamp og partistrid, en tanke, der virkede positivt også i danske kredse.

Det er nok vanskeligt at komme sagen nærmere, når man ikke kender situationen internt. Men hvad siger så Gerd Callesen, der jo kender det hele indefra? Han skuffer ved at henvise til en bog udefra: Anette Leppert-Fögen »Die deklassierte Klasse. Studien zur Geschichte und Ideologie des Kleinbürgertums«. Ud fra denne gør han gældende, at det var småborgerskabet, der udgjorde den nazistiske massebasis, og han tager meget vredt afstand fra tanken om, at det var det konservative borgerskab, der gik i spidsen for nazificeringen. Nu er det konservative borgerskab her for en stor del sammen-

faldende med småborgerskabet – Japsen har jo også udtrykkeligt undtaget førende borgerlige familier fra den nazistiske tryllekreds –, men iøvrigt finder jeg det ret ufrugtbart at overføre en teori, der er væsentlig i Tyskland, på et tysk mindretal i et andet land. Det kan reagere anderledes, dels af de grunde, jeg har nævnt ovenfor, dels fordi antinazisterne udenfor Tysklands grænser kan kritisere nazismen på en måde, der vil koste koncentrationslejr i Tyskland. I Nord-slesvig skulle man lukke både øjne og øren for at bevare en selvønsket uvidenhed om nazismens ubehagelige sider.

Dansk-tysk væsensforskel

Hvad der især synes at ærgre Gerd Callesen, er det mindreværdige skær, der kommer til at hænge over det tyske mindretal, fordi det gled over til nazismen, bl.a. fordi noget af ideologien forud var lagt i hjemmetyskerne af den tyske opdragelse. Han kritiserer Japsen, fordi denne fremstiller det tyske element som reaktionært-kejsertro og dermed forudbestemt for nazismen, medens det danske borgerskab fremtræder som fundamentalt demokratisk. Japsen forsøger at konstruere, hvad der ikke eksisterer – siger Callesen –, nemlig en væsensforskel mellem (små)borgere i en lille by.

Jamen er der ikke en væsensforskel? Vi kan tage deltagerne i den første verdenskrig. De tyske tabte krigen og derefter deres hjemstavn til Danmark. De måtte leve med i den nazistiske trang til hævn og revanche. De dansksindede var tyske soldater mod deres vilje, de glædede sig over, at den tyske hær tabte, og de var med til at vinde sejr ved afstemningen den 10. februar 1920. Derfor ydede de tyske soldaterforeninger et bidrag til nazismens sejr, medens de danske oprettede DSK (Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere) som et modtræk mod nazismen.

Men også mere generelt kan der tales om

en væsensforskel. Det er fremhævet fra tysk side af dr. Lorenz Christensen i et foredrag, der er aftrykt i Sønderjyske Årbøger 1929. Side 243 omtaler han to tankerækker, der træder frem i den folkelig-nationale udvikling, »nemlig på tysk side ideen om oprettholdelsen og hævdelsen af en mægtig og kraftfuld stat: den tyske nation – og på dansk side: tanken om fremelskning af et indre Danmark«. Og han fortsætter: »Det tyske Slesvigs længsel er – naturligvis cum grano salis – rettet mod et større Tyskland, ophøjelsen af den ydre magt, det danske Slesvigs dybeste følelser er rettet mod et indre Danmark, fordybelsen og berigelsen af de sjælelige kræfter, hvorved grundtvigianismen og den folkelige opdragelse gennem folkehøjskolen viser vejen fremefter.« Lorenz Christensen vil ikke uden videre opponere imod den opfattelse, at danskerne måske har valgt den bedre del, men han vil dog »påstå, at begejstringen for en nation, der er mægtig og stærk og kæmper sig frem til sin storhed, også er ædel og god«.

Naturligvis må man ikke tage det for skematisk og rigoristisk, men der vil i hvert fald være en tendens til, at en ellers ensartet befolkning vil gruppere sig efter hang og hu, når der bejles til den fra to sider, og den ene bejler »kom i glansen af rigdom og af magt og bød dig brudekransen og herlighed og pragt«, medens den anden ikke havde stort andet at byde på end jævnhed og stilfærdig fortrolighed. En tendens, som er stærk nok til i visse situationer som den her behandlede at træde tydeligt frem, repræsenteret ved de dominerende, medens det tavse flertal må finde sig i at blive henlagt til følget, hvor det ikke er muligt at sandsynliggøre en anden holdning.

Gerd Callesen mener ikke, at det menneskefjendtlige, der kom til udtryk i antisemitismen, øvede tiltrækning på de tyske nord-slesvigere. Som illustration anfører han, at »Der Stürmer« ikke lå fremme i det tyske bibliotek til trods for efterspørgsel. Her læg-

ger han vægten på bibliotekarens holdning uden at tage notits af efterspørgernes interesse for det menneskefjendtlige, og iøvrigt ved vi jo ikke, om bibliotekaren, der meldte sig til Hagekorset allerede i 1933, ikke også var antisemit, men måske blot anså »Der Stürmer« for at være et uheldigt redskab. Det ville have været af større interesse at få oplyst, om det tyske bibliotek heller ikke præsenterede sine lånere for det antisemitiske værk på over 1000 sider, »Det tredje ting« (sigtende til jødedommen i Danmark), som var skrevet af Lorenz Christensen, der havde drevet det til at blive leder af den tyske byrådsgruppe i Åbenrå. At mange af de ledende hjemmetyskere gentog de nazistiske, antijødiske paroler, siger vel ikke meget om, hvor dybt holdningen stak, men en kendsgerning er det, at f.eks. det tyske mindretals førstemand og folketingsmand gennem mange år, pastor Johs. Schmidt, var udpræget antisemit, længe før nazismen havde markeret sig.

Dr. Japsen har givet en række eksempler på, at det militante, militære, revanchistiske, kejsertro, nationalistiske, chauvinistiske og reaktionære satte præg på den tyske holdning og indgik i opdragelsen. Gerd Callesens imødegåelse af denne fremstilling virker – uanset berettigelsen af enkelte detaljer – ingenlunde overbevisende. Der har under alle omstændigheder været elementer af denne karakter før 1933, som gjorde det lettere for mange tyske at affinde sig med, at de efter nazismens sejr var at regne for nazister.

Hvor tæt trådene løb sammen, afsløres af Deutscher Volkskalender Nordschleswig, udgivet for den tyske folkegruppe. Jeg har foran mig liggende et eksemplar fra 1943, hvor der ud for hver dag er anført en mindeværdig begivenhed, som er knyttet til datoen. At kalenderen bærer stærkt præg af den anden verdenskrig, er der ikke noget at sige til, men krigens begyndelse er noteret 1. sept. 1939 med: Deutscher Gegenangriff in Polen! Og vi kan tage fortsættelserne: 3. sept. 1939

Kriegserkl. Englands u. Frankreichs. 27. sept. 1939 Warschau erg. sich bedingungslos. 12. okt. 1939: Zurückweisung des deutschen Friedensangebots durch Chamberlain. 18. dec. 1939 Englische Niederlage bei einem Einflugversuch in die Deutsche Bucht. – Sådan ser den krigshistorie ud.

Overfaldet på Rusland den 22. juni 1941 forties i kalenderen. Ud for den 22. juni har man foretrukket at mindes 1940 med Deutsch-franz. Waffenstillstandsvertr.

Går vi tilbage til den første verdenskrig, finder vi notatet 1. aug. 1914: Beginn des Weltkrieges. Men ud for den 11. november tier man om våbenstillstandsdagen i 1918. Man har foretrukket at anføre: Feldm. Conrad v. Hötzenorf geb. 1852. I det hele taget er der en utrolig vrimmel af generaler og andre officerer i kalenderen, lige ned til Kampfflieger Boelcke og Kampfflieger Immelmann. Men der er også mange kulturpersonligheder nævnt, inklusive antisemiten Houston Stewart Chamberlain og ned til Dietrich Eckart.

Det militærglade lyser ud af notaterne: 10. marts 1813 Stiftung des Eisernen Kreuzes. 5. aug. 1914 Erneuerung des Eisernen Kreuzes.

Revanchismen afspejles af diktatformen: 10. sept. 1919 Diktat von St. Germain. 28. juni 1919 Unterzeich. d. Diktats v. Versailles. 10. jan. 1920 Inkrafttreten des Versailler Diktates. Derimod står der ud for 3. marts diplomatisk: Friede von Brest-Litowsk 1918, skønt der her jo i mindst lige så høj grad var tale om et diktat, blot fra tysk side.

Territoriale udvidelser annonceres således: 13. marts 1938 Gesetz über die Wiedervereinigung Oesterreichs mit dem Deutschen Reich. 16. marts 1939 Errichtung des Reichsprotectorats Böhmen und Mähren. 22. marts 1939 Rückgliederung des Memellandes. Og lad os tage Sønderjylland med: 30. okt. 1864 Schleswig-Holstein wieder deutsch!!

Kejserglæden er der også, men stopper ved Wilhelm I.

At alle mulige og umulige nazistiske fest- og mindedage er taget med, siger sig selv. Man mærker sig, at de unge også er inde i billedet. Vi får grundlæggelsen af Hitlerjugend den 4. juli 1926, og 1. dec. 1937 nyt notat: HJ wird Staatsjugend.

Volkskalender 1943 siger en del om den ånd, hvori de unge fra den tyske folkegruppe blev opdraget. Ansvarlig for kalenderen var bibliotekar Peter Callesen.

Bjørn Svendsen.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

1. juni: Sydslesvigsk Erhvervsfonds samlede udlån pr. 31/12 75 beløb sig til 1,95 mill. DM, og i det forløbne år kunne fonden yde lån på ialt 376.100 DM oplyses det på fondens generalforsamling.

4. juni: Duborgskolen dimitterer i år 23 studenter.

Det længe ønskede professorat i frisisk ved Kiels universitet oprettes nu som et led i bestræbelserne for at bevare det frisiske sprog.

5. juni: I en samtale med Jyllands-Posten peger formanden for Sydslesvigsk Forening Ernst Meyer på, at han er skuffet over den måde, hvorpå Danmark har formet sin egen tilværelse inden for EF, og siger, at Danmark ikke er kommet over overgangsstadiet, men mere eller mindre er endt i kun det økonomiske i EF.

8. juni: I Vestermølle ved Rendsborg har

man fundet resterne af smelteovne til myremalm fra forhistorisk tid.

9. juni: Af Sydslesvigsk Forenings årsberetning fremgår, at medlemstallet i år er 21.495 mod 21.420 i fjor. Der kunne noteres en stigning i antallet af mødedeltagere, mens 18.000 tilskuere til ialt 66 teaterforestillinger betegner en fremgang på en forestilling og 3000 tilskuere. Der er desuden afholdt 20 koncerter med 6310 tilhørere.

Som følge af, at elevtallet i Slesvig-Holsten i løbet af ti år vil falde med ca. 95.000, advarer kultusministeriet i Kiel imod en for stærk tilgang til læreruddannelsen. Allerede nu er hveranden lærer under 35 år.

Flensborg byråd tiltræder, at byen for et åremål af 99 år overlader et kommunalt areal på 3600 kvm til Dansk Skoleforening til udvidelsen af Duborgskolen.

10. juni: Som følge af den økonomiske udvikling er industrialiseringsgraden i Sydslesvig og Holsten fortsat faldende. På forbunds-

basis er tallet siden 1973 pr. 1000 indbyggere faldet fra 135 til 123. I Slesvig-Holsten er tallet faldet fra 73 til 68 og i Sydslesvig alene fra 41 industribeskæftigede til 38. Mens Flensborg endnu har 91 industribeskæftigede pr. 1000 indbyggere er tallet i amt Nordfrisland nede på 15.

11. juni: De Unges Kunstkreds åbner en udstilling omfattende 10 sydslesvigske kunstnere på Dansk Centralbibliotek.

Byens Flensborg har i det forløbne år ydet ialt 776.000 DM eller 140.000 DM mere end forrige år til det danske arbejde i byen.

I Flensborg åbnes den anden »Internord« salgsmesse.

Det 50. danske årsmøde i Sydslesvig indledes med ti aftenmøder.

12. juni: Jaruplund skole fejrer sit 50 års jubilæum.

13. juni: De danske årsmøder afsluttes med friluftsmøder i Flensborg, Slesvig og Husum. Som den danske regerings repræsentanter deltager undervisningsminister Ritt Bjerregaard, kirkeminister Jørgen Peter Hansen og indenrigsminister Egon Jensen. Årsmøderne overværes også af Fremskridtspartiets leder, Mogens Glistrup.

I forbindelse med årsmødegudstjenesten i Jaruplund indvies en klokkestabel udenfor den danske kirkesal.

16. juni: Tre danske sydslesvigere, børnehavekonsulent Frieda Helming, distriktsskoleinspektør Svend Johannsen og stadsskoleinspektør Heinrich Fischer udnævnes til ridere af Dannebrog.

Mogens Glistrup siger i en samtale med Flensborg Avis, at han er glædeligt overrasket over det, han har hørt og set i Sydslesvig. Navnlig overraskede det ham, at gennemsnitsalderen ved de danske årsmøder ikke, som han frygtede, lå på 68 år men snarere på 34.

19. juni: Selv om SSV har frafaldet opstilling, vil partiet alligevel aktivt deltage i valgkampen op til forbundsdaysvalget, erklærer SSV's landsformand Gerhard Wehlitz.

24. juni: Elevtallet på Duborgskolen, som i det afsluttende skoleår var 565, vil ved det nye skoleårs begyndelse stige til 643. I 1962 havde Duborgskolen kun 295 elever.

Samtlige arkæologiske fund i Slesvig-Holsten vil fremtidig kunne behandles på et arkæologisk centralværksted i tilslutning til Gottorp-museet.

25. juni: Mens klassekvotienten i de tyske skoler i Slesvig-Holsten ligger på gennemsnitlig 28,6, er den i de danske skoler i Sydslesvig kun 17,1, fremgår det af Landet Slesvig-Holstens statistiske årbog.

Siden 1972 er 21 ud af 27.000 ansøgere til offentlig tjeneste afvist i Slesvig-Holsten efter undersøgelser af deres politiske pålidelighed.

18 pct. af samtlige indbyggere i Flensborg eller 16.985 er medlemmer af en eller anden idrætsorganisation i byen, som råder over 58 sports- eller gymnastiksale og 64 idrætspladser og børnelegepladser.

29. juni: Det nabovenlige tillidsforhold ikke mindst til de nordiske lande skades gennem opretholdelsen af »Berufsverbot«, erklærer SPD-fraktionslederen i Kiellanddagen Klaus Matthiesen, og han finder udlandets kritik temmelig berettiget.

30. juni: Kun gennem oprettelsen af et eget rederi og gennem reparationsarbejder for den danske hær kan Flensborg skibsværft klare den almindelige værftskrise, siges det i beretningen på værftets generalforsamling. Ordrebestanden er nu kun på tre skibe.

Hvert 3. medlem under det tyske funktionærforbund i landsdelen Slesvig tilhører det danske mindretal, meddeles det i organisationens medlemsblad. Antallet af arbejdstagere, som har deres beskæftigelse nord for

grænsen, er tiltaget efter Danmarks tilslutning til EF.

NORD FOR GRÆNSEN

3. juni: Med 5,7 pct. ledige i de 17 sønderjyske kommuner nærmer man sig stærkt det laveste ledighedstal på 4,8, som noteredes i september 1974. Det sønderjyske erhvervsliv suger arbejdskraft til sig, skriver Jydske Tidende.

I en tale i folketinget erklærer folketingsmand Jes Schmidt på det tyske mindretals vegne sig tilfreds med revisionen af friskolelovens bestemmelser om skolekørsel, og at der også ydes tipsmidler til tysk ungdomsarbejde. Samtidig tilkendegives tilfredshed med, at det tyske børnehavarbejde ikke forstyrres som følge af et nyt cirkulære vedrørende kommunal henvisning til børnehaver. Dog efterlyses stadig en tilfredsstillende regulering af biblioteksloven, selv om der er ydet mindretallet en forhøjelse på 25.000 kr. til det tyske biblioteksarbejde.

5. juni: I en leder i Der Nordschleswiger slås til lyd for, at Bund deutscher Nordschleswiger i en kommende vedtægtsændring tager større hensyn til Slesvigsk Parti, som end ikke er nævnt i de bestående vedtægter. Bladet opfordrer derfor til, at partiet selv fremsætter et arbejdsprogram, som kan godkendes af de partier, som forlængst har krævet en selvstændig stillingtagen fra Slesvigsk Partis side.

Landbrugsskolerådet anbefaler, at der oprettes en særlig landbrugsskole ved Tønder, som i samarbejde med Tønder kommune skal placeres på gården Gørrismark. Skolen skal være en landbrugsgrundskole, og der er et behov på 141 pladser pr. årgang.

6. juni: Tilsynsrådet i Sønderjyllands amt når til det resultat, at det må blive Åbenrå by, der skal betale Folkehjems underskud.

De tyske bibliotekers samlede bogudlån til

ialt 3721 lånere fordeler sig med 115.151 bind i de fire købstæder, 90.611 bind fordelt gennem 2 bogbusser og 7.714 bind gennem landsbiblioteket.

9. juni: Civiløkonom, cand. merc. Holger Jensen, København, skal afløse fhv. minister Arne Sørensen som forstander for forskningshøjskolen i Haderslev.

Trafikminister Niels Matthiasen afviser den blandt andet fra sønderjysk side rejste kritik af at erstatte firesporede motorveje med tosporede. På strækningen Rise Hjarup-Skovby kan der spares 52 mill. kr., og der skabes samme trafiksikkerhed, samtidig med at der på kortere tid udbygges et længere stykke motorvej.

kr. Man overtager samtidig driften og ansvaret for økonomien. At likvidere Folkehjem vil være en dyrere løsning, erklærer borgmester Camma Larsen-Ledet. Rektor

11. juni: Den tyske privatskole i Uge, som har bestået siden 1921, har i 50 år haft sit fadderskab i Neumünster.

Deutsche Selbsthilfe, hvis formand gennem 12 år Harald Jørgensen, Felsted, trak sig tilbage på generalforsamlingen, har i det forløbne år kunnet imødekomme 36 låneandragender til ialt 203.000 kr. Ialt er der siden 1958 ydet 930 lån til ialt 3.241.222 kr. fordelt på 203 landmænd, 201 købmænd, 392 arbejdere og funktionærer og 134 tilhørende andre erhverv.

Valgmenighedspræst Poul Bredsdorff, Kerteminde, udpeges til ny forstander for Røding højskole og efterfølger for fhv. minister Arne Fog Pedersen, der er udnævnt til generalkonsul i Flensborg.

Med 120 ud af ialt 143 stemmer bekræftedes, at Ørsted skole skal bevares. Kun 4 stemte imod.

12. juni: Folkehjems bestyrelse søger nu gennem et lån på 3 mill. kr. at klare institutionens gældsforpligtelser.

Der skal inden for de næste to måneder foretages jordbundsundersøgelser i den til det fremskudte dige udsete digelinie.

Der Nordschleswiger kritiserer i en leder Sydslesvigsk Forenings beslutning om ikke at indbyde tyske repræsentanter til de danske arrangementer. Man konkluderer, at fortalerne for den hårde kurs i Sydslesvig endnu har meget at lære.

13. juni: Med ca. 2000 deltagere afholder det tyske mindretal sit årlige Knivsbjergstævne. Den slesvigholstenske landsregerings befuldmægtigede for ungdom og sport, Otto Bernhardt, holdt festtalen om aktuelle problemer for ungdomsarbejdet.

Det er glædeligt at se, at de diger, vi nu taler om, har til hensigt at beskytte vort fællesområde, og at vi ikke, som da man byggede Danevirke eller Olmersdiget, havde til formål at beskytte den ene front mod den anden. De diger, vi bygger nu, bygges på langs til fælles beskyttelse, sagde amtsborgmester Erik Jessen i en årsmødetale i Nibøl.

På FDM's årsmøde i Aalborg erklærer formanden, Kjeld Ladefoged, at det er af afgørende betydning for trafik-afviklingen og sikkerheden og af miljømæssig betydning for Sønderjylland, at den planlagte grænsemotorvej færdiggøres hurtigst muligt. En tosporet vej vil dog være både uøkonomisk, usikker og utilstrækkelig.

Mens Danmarks Ruhr-distrikt vil komme til at ligge tværs over Jylland i linien Århus-Silkeborg-Herning-Ringkøbing, har industri-tilvæksten dog også i Sønderjyllands amt været særdeles kraftig, fastslår eksperter i Kommunernes Landsforening på baggrund af en statistik over befolkningsudviklingen og forskydningen i erhvervs sammensætningen siden 1970.

16. juni: Kommunerne Nr. Rangstrup, Gram og Rødding vil søge at tiltrække enhverbefolkning, som påtænker at udflytte deres virksomhed, ved hjælp af en erhvervspejce.

Der er planer om at flytte Dansk Amatør Teater Samvirkes teaterskole til Haderslev, ligesom der også søges lokaler til et nyt institut for kooperative studier og en udvidelse af Sønderjyllands Voksenpædagogiske Regionscenter.

På Folkehjem i Åbenrå afsløres et maleri af direktør Martin Hammerich, stifteren af Dansk Samfund og dets formand til sin død 1940.

26. juni: En teknikergruppe under Flensborg Fjordkommission indstiller, at der bevilges 500.000 kr. til undersøgelser af, hvilke miljøskader de oplagte supertankere i Gelting bugt og ved Sønderborg forvolder. Der er ialt oplagt hen ved en snes tankskibe.

28. juni: Bredebro kommune vil under forudsætning af amtets støtte bevilge 18.000 kr. til en forlandsundersøgelse til sikring af det ubeskyttede område ud for Ballum.

På Sparekassens bygning i Haderslev afsløres et jernrelief, der efter sigende er Europas største jernrelief. Relieffet er skabt af Haderslevkunstneren Kai Trier og smedemester Niels Jensen.

29. juni: Efter et afslag fra Sønderjyllands amtsråd om at bidrage til dækning af Folkehjems gæld, beslutter Åbenrå byråd at overtage forpligtelserne gennem et lån på 1 mill. kr. og tilskud gennem 5 år på ialt 1,7 mill. Hans-Jürgen Nissen fra Slesvigsk Parti stemte for bevillingen, men understregede, at kommunen så også må gøre en indsats for, at Teaterhotellet, som ejes af den tyske borgerforening, sikres fortsat eksistens.

30. juni: Sprogforeningen håber på et nyt oplag af en ikke »amputeret« Højskolesangbog. Foreningen har kun ca. 1000 eksemplarer af forrige udgave tilbage, oplyste gård-ejer Chr. Spegers på årsmødet i Åbenrå. Både Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening må notere en mindre tilbagegang.

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Grønsejandets liv Grønsejandets sang

møder De i

Tydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

De gamle jyske kreditforeninger

JYDSK GRUNDEJER-KREDITFORENING
og
NY JYDSKE KJØBSTAD-CREDITFORENING
er nu

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Herning: Århus:
(07) 12 53 00 (06) 12 53 00

CHECK KONTO

De har hørt om det penge-
løse samfund... det er noget
med checks... det er noget
nemt... noget der holder
orden i det økonomiske.
Tal med banken
- de taler Deres sprog.

SYDBANK

- den sønderjyske bank

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Tb. Laursens Bogtrykkeri A/S

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

Ildræthøjskolen i Sønderborg

Højskole med lederuddannelse i gymnastik, boldspil, fri idræt og svømning.

6 mdrs. vinterkursus for mænd og kvinder fra 3/10-28/3.

3 mdrs. sommerkursus for mænd og kvinder fra 3/5-28/7.

Tlf. (04) 42 18 48 Bent Brler

LØGUMKLOSTER HØJSKOLE

5 måneder fra januar. Korte kursus juni-december.

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

Jyllands Kreditforening

HADERSLEV
TELEFON NR. (04) 52 27 25

Haderslev museum
Tlf. 52 23 62

Museet på Sønderborg slot
Tlf. 42 25 39

Tønder museum
Tlf. 72 26 57

Aabenraa museum
Tlf. 62 26 45

Ladelund Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

A/S SønderjydsK Frøforsyning Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

KREDIT FORENINGEN DANMARK

Spare- og Laanekassen for Hobro og Omegn

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder, tlf. (04) 72 18 78.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svendsen, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev.

Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland, Landsarkivet.

6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 4 26 82.

Abonnementspris: 52,- kr. årlig, frit tilsendt.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri A/S, Tønder.

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Selskabs- og udflugtskørsel

Ruteautomobil-Aktieselskabet

for Haderslev Amt og By

Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet

N. A. Christensen & Co.

Kongelig Hofleverandør

NYKØBING MORS

HØJST ANTIK

Brødgade 4, Øster-Højst (14 km nord-øst for Tønder).

Sønderjyske antikviteter sælges.

E. Lund Christiansen, Brødgade 4, 6254 Øster-Højst. Tlf. (04) 74 51 36.

DANEBOG HØJSKOLE - ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

TRY HØJSKOLE

9330
Dronninglund
Sygeplejehøjskole

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium - Handelshøjskole-afdeling

Sdr. Landevej 30 - Tlf. (04) 42 55 25

TØNDER STADSSEMINARIUM

Grønlandsseminarlet

Tilmelding for 1975/76 helst

1. maj, senest 30. juni.

Tlf. (04) 72 35 11

De fleste ta'r os for pengenes skyld

I Sparekassen træffer De folk med økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget ud af pengene, og som gerne vil hjælpe

Dem til en god handel. Det kalder vi Sparekassens Økonomi-service.

Tal med Sparekassen, før De handler. Uanset om det gælder køb og salg af værdipapirer, eget hus eller bare almindelige daglige økonomiske spørgsmål.

De er altid velkommen!

Økonomiservice -

Spørg

SPAREKASSEN

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM 1/3 • VOJENS